

Els aragonesos en la conquesta del Baix Ebre (1148-1212)*

The Aragonese in the conquest of the Lower-Ebro region (1148-1212)

per Antoni Virgili

RESUM:

El 31 de desembre de 1148, després d'un llarg setge, les hosts feudals del comte de Barcelona i el Comú de Gènova van prendre la ciutat andalusina de Tortosa. Entre els combatents hi havia cavallers aragonesos que van ser recompensats per Ramon Berenguer IV amb immobles urbans i rústecs (*honores*) en procedir al repartiment, i van contribuir en el procés de colonització de la regió. A més, el seu assentament va servir per atreure altres colons d'origen aragonès. Es poden detectar entre els documents perquè eren identificats amb els topònims de les seves localitats d'origen. Aquest article té per objectiu reconstruir la procedència, els itineraris i la personalitat dels aragonesos que van participar en la conquesta i la colonització del baix Ebre en el decurs de la segona meitat del segle XII.

PARAULES CLAU:

Cruada, conquesta, colonització, repartiment, Tortosa, *milites*, *honores*.

ABSTRACT

On 31 December 1148, after a long siege, the hosts of the Count of Barcelona and the Republic of Genoa took the town of Tortosa, on the northern Al-Andalus border. Among the fighters who had a share of the plunder, there were a number of knights from Aragon who were rewarded by Ramon Berenguer IV with both urban and rural properties (*honores*) and who made a significant contribution to the colonization of the region. Moreover, their settlement attracted more colonists from the same region, who can be detected thanks to the habit of identifying them by the name of their place of origin. The aim of this paper is to investigate the background and nature of those Aragonese who took part in the conquest and colonization of the Low-Ebro region during the second half of the twelfth century, as well as the routes that took them there.

KEYWORDS:

Crusade, conquest, colonization, *repartiment*, Tortosa, *milites*, *honores*.

* Grup de recerca consolidat: *Arqueologia Agrària de l'Edat Mitjana* (ARAEM) (AGAUR, 2009.SGR-304). Projecte de recerca finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación: *Selección y gestión de plantas en al-Andalus* (HAR2010-21932-C02-01). Agraïixo les contribucions en aquest article del Dr. Miquel Barceló (UAB), per les seves observacions i suggeriments en la redacció d'aquest treball, i a Arnald Puy per la cartografia; només jo, però, sóc responsable dels errors que conté.

La presa d'Edessa el desembre de 1144, va tenir una resposta immediata per part del papat arran de la crida dels colons cristians de Terra Santa. L'abat del convent cistercenc de Sant Anastasi, elegit papa amb el nom d'Eugeni III (febrer de 1145), va publicar la butlla *Quantum praedecessores*, punt de partida de la *Segona Croada*.

Les campanyes de l'aristocràcia feudal hispana (lleonesos, castellans, aragonesos i catalans) sobre diferents objectius d'al-Andalus havien contribuït a difondre la reforma pontifical mitjançant la creació de noves seus episcopals (*restauratio*).¹ Durant la primera meitat del segle XII Saragossa, Lisboa, Almeria, Tortosa i Lleida, van ser preses per assalt. Entre 1141 i 1142, Pere el Venerable, abat de Cluny i autor del *Liber contra sectam sive haeresim Saracenorum*, visitava les noves seus episcopals de la vall de l'Ebre. A Tarazona va encarregar al monjo britànic Robert de Ketton una traducció de l'Alcorà al llatí amb la finalitat de formalitzar-ne la refutació teològica mitjançant el coneixement directe de les seves doctrines, i el rebuig al profeta Mahoma; la traducció contenia deliberades deformacions en la divisió i titulació de les sures coràniques per fer encara més explícits els seus objectius.²

En les diverses operacions d'assalt hi van intervenir hosts i companyies de diferents procedències geogràfiques. Entre els destacaments que acompanyaven Alfons el Bataller a Saragossa hi havia normands.³ Croats anglonormands que es dirigien a Terra Santa van intervenir a Lisboa i Tortosa;⁴ les forces del comú de Gènova ho van fer a Almeria i Tortosa;⁵ els ordres militars del Temple, l'Hospital i el Sant Sepulcre eren presents a Tortosa i Lleida, així com combatents de ciutats

1. R. HIESTAND, «Reconquista, Kreuzzug und heiliges Grab. Die Eroberung von Tortosa, 1148 im lichte eines neuen Zeugnisses», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 31, 1984, Münster, 136-157. L. GARCÍA GUIJARRO, *Papado, cruzadas y órdenes militares, siglos XI-XIII*, Madrid, 1995. J. F. O'CALLAGHAN, *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*, Filadèlfia, 2003; C. LALIENA, «Encrucijadas ideològiques. Conquista feudal, cruzada y reforma de la iglesia en el siglo XI hispánico», *XXXII Semana de Estudios Medievales*, Pamplona, 2006, 289-333.

2. Vg. J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ, «Finalidad de la primera traducción latina del Corán », *Musulmanes y cristianos en Hispania durante las conquistas de los siglos XII y XIII*, Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2005, 71-77. Del mateix autor, «Trois Traductions médiévales latines du Coran: Pierre le Vénérable – Robert de Ketton, Marc de Tolède et Jean de Segobia», *Revue des Études Latines* 80, 2003, 223-235, i «Les traductions latines du Coran dans les relations christiano-musulmanes», *Histoire du Texte Biblique*, Lausanne, 2007, 101-106. Els tres estudis han estat reeditats en J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ, «*Eum legentem vidimus*». *Selección de artículos y estudios*, vol. I, Universitat Autònoma de Barcelona, 2009.

3. Sobre la intervenció de cavallers francesos i occitans en les conquestes de les principals places aragoneses, M. DEFURNEAUX, *Les français en Espagne au XI et XII siècles*, París, 1949, especialment, 125-165 i 214-222.

4. H. LIVERMORE, «The conquest of Lisbon and its author», *Portuguese Studies* 20, 2004, 1-13. A. VIRGILI, «*Angli cum multis aliis alienigenis: crusade settlers in Tortosa (second half of the twelfth century)*», *Journal of Medieval History* 35, 2009, 297-312. VILLEGAS-ARISTIZÁBAL, L., «The Anglo-Norman intervention in the conquest and settlement of Tortosa 1148-1180 », *Crusades* 8, 2009.

5. N'existeix una narració contemporània obra del cronista genovès Caffaro, *Ystoria captionis Almarie et Turtuose*, L. T. BELGRANO (ed.), *Annali Genovesi di Caffaro e de' suoi continuatori* vol. 1, Fonti per la Storia d'Italia, Roma, 1890, 79-89.

occitanes, com Narbona.⁶ A Tortosa, conquerida trenta anys després que Saragossa, també hi van participar aragonesos.

Els aragonesos i la conquesta de Tortosa

Des de principis del segle IX fins a la conquesta catalana de 1148, Tortosa va ser objecte d'atacs per part de francs, catalans, aragonesos, pisans, genovesos i castellans, recollits lacònicament en cròniques i relats dispersos. Les campanyes entorn de l'any 1090 s'han de relacionar en el context de les lluites entre els governants taifes del Sarq al-Andalus a partir de la mort d'al-Muqtadir ibn Hud de Saragossa, l'any 1086, recolzats pels seus respectius aliats cristians: el rei de Castella i Lleó Alfons VI, els reis Sanç Ramírez i Pere I d'Aragó, el comte Berenguer Ramon II de Barcelona i Rodrigo Díaz de Vivar (el Cid). Aquest exercí el seu domini sobre el llevant després de la batalla de Tévar (1090): va sotmetre a tribut les taifes, entre elles, Tortosa, i va prendre València.⁷ Tortosa va patir les escomeses del rei Sanç Ramírez, mentre que l'infant Pere la va assetjar sense èxit l'any 1086. La documentació evidencia les intencions dels reis aragonesos de dominar els territoris de la taifa tortosina. El 10 d'agost de 1091, Sanç Ramírez i l'infant Pere dotaven l'església del Castellar, entre altres béns, amb el que poguessin adquirir en els termes de Tudela, Calataiud, Daroca, Guder, Tortosa, Lleida, Barbastre, Montsó i Osca; el 3 de maig de 1093, Sanç Ramírez ofería el seu fill Ramir (futur rei) al monestir de Sant Ponç de Tomeres, i entre els béns que configuraven el dot s'enumeren les esglésies i capellanies del castell de Salos (Salou) proper a Tarragona i l'església i la capellania de la ciutat de Tortosa *si Deus omnipotens eam mihi dederit*.⁸ Entre 1091 i 1094, hi hagué nous assalts dirigits pel comte de Barcelona. Berenguer Donnuç de Terrassa va fer testament a principis de l'any 1093, just abans d'incorporar-se a la *hoste munita Tortosa (...) in partes Ispanie*, mentre Guillem Lobaton (o Llobet) atorgava testament l'octubre del 1094 en ser ferit de mort davant els murs de la ciutat.⁹ Aquestes notícies desvelen la campanya que en aquestes dates va assetjar Tortosa aprofitant la presència de la flota pisano-genovesa que havia acordat amb

6. Sobre la composició de les tropes que van intervenir en la conquesta de Tortosa (1148) i Lleida (1149), A. VIRGILI, *'Ad detrimentum Yspanie': la conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, Barcelona-València, 2001, 46-60; X. ERITJA, «Estructuració feudal d'un nou territori al segle XII: l'exemple de Lleida», *El feudalisme comptat i debatut; Formació i expansió del feudalisme català*, Barcelona-València, 2003, 293-313.

7. Vg. P. GUICHARD, *Les musulmans de Valence et la reconquête (XI-XII siècles)*, Damasc, 1990-91, 2 vols. Traducció espanyola, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, PUV, València, 2001, 61-95. R. MENÉNDEZ PIDAL, *La España del Cid*, Madrid, 1956, 2 vols. i A. UBIETO ARTETA, *Colección Diplomática de Pedro I de Aragón y Navarra*, Zaragoza, 1951, havien tractat des d'un altre plantejament historiogràfic aquesta qüestió.

8. J. M. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del valle del Ebro*, Zaragoza, 1982-1985, 2 vols., docs. 9 i 14.

9. V. RUIZ, «... Pergere in partes Ispanie. Senyors feudals a la conquesta d'al-Andalus. El cas de Berenguer Donnuç», *Recerca* 4, 2000, 285-294.

Alfons VI de Castella l'assalt sobre València. Genovesos, catalans i aragonesos posaven setge a la ciutat, segons revela també una breu nota dels *Annali Genovesi*.¹⁰

La posterior ofensiva dels comtes de Barcelona sobre Tortosa podria estar relacionada amb la restauració eclesiàstica de Tarragona, per la qual, el papat insistia de forma constant sobre Berenguer Ramon II i els barons catalans. El comte va prometre destinar a l'empresa 50.000 *nummi ex expolia Dertose*. Sembla, doncs, que aquests atacs tenien per finalitat aconseguir botí i segellar un vincle amb el Papat,¹¹ però els primers mesos de l'any 1097, Berenguer Ramon II s'afegia als contingents de la Primera Croada a Palestina i desapareixia sense deixar rastre.

El primer projecte clar de conquesta es va planificar entre els anys 1097 i 1098, quan Ramon Berenguer III, encara adolescent, havia succeït el seu oncle en el comtat de Barcelona. Era un projecte inequívoc de conquesta que contemplava aliances militars –amb el comte Artau del Pallars, la captació de recursos financers procedents del monestir de Sant Cugat, el repartiment posterior i, també, instruccions sobre la restauració de la seu episcopal.¹² El pla va fracassar. Des d'aleshores, els comtes de Barcelona cercaran aliats militars poderosos: pisans, normands i genovesos.¹³

El comte Ramon Berenguer IV va dirigir la campanya definitiva a través d'una complexa estratègia i la convergència de diversos factors favorables. No és aquest el lloc per fer-ne una relació detallada,¹⁴ però sí que voldria destacar-ne alguns aspectes rellevants en la vessant diplomàtica i militar, a manera de resum. Que Alfons I d'Aragó pretenia Tortosa ho posen de manifest un passatge del seu testament, atorgat el 1131 (*si Deus dederit michi Tortosam, tota sit Ospitalis Iberusalem*)¹⁵ i

10. L. T. BELGRANO (ed.), *Annali Genovesi di Caffaro*, 13.

11. La historiografia, l'espanyola i la catalana, interpreta els atacs i les cavalcades sobre objectius d'al-Andalus com a «precedents» en el sentit d'acumular drets per justificar la conquesta posterior. N. JASPERT, «Capta est Dertosa, clavis Christianorum: Tortosa and the Crusades », *The Second Crusade: scope and consequences*, Manchester, ed. J. Phillips and M. Hoch, 2001, 90-110, ha reproduït aquest esquema fil per randa en relació a la conquesta de Tortosa. Personalment, havia criticat aquest plantejament (A. VIRGILI, 'Ad detrimentum Yspanie': la conquesta de Turtusa, 22-24, i «Els conqueridors de mitjan segle XII: com aprenen a ser-ho?», *El feudalisme comptat i debatut: Formació i expansió del feudalisme català*, Barcelona –València, 2003, 293-313, en especial, 255). En rigor, no s'ha fet encara un estudi del lèxic de la documentació que va precedir les conquestes del segle XII, amb la finalitat de percebre les noves directrius de les campanyes sobre al-Andalus, que es van concretar en les primeres experiències de substitució de poblacions: liquidar els andalusins i supplantar-los per immigrants cristians.

12. VIRGILI, 'Ad detrimentum Yspanie'..., 37-42.

13. Ramon Berenguer va comptar amb la flota pisana per a la seva campanya de Mallorca (1113-1114), descrita en el *Liber Maiolichinus*. Ramon Berenguer IV va entaular convenis amb el seu cosí Roger II de Sicília l'any 1124 per organitzar una campanya prevista per a l'estiu de l'any vinent, que es va frustrar. Des d'aleshores, Ramon Berenguer IV va cercar l'aliança de Gènova, que culminà amb els tractats que van conduir a la presa de Tortosa (VIRGILI, 'Ad detrimentum Yspanie'..., 50-53).

14. Per a una descripció de la conquesta feudal de Tortosa en la seva vessant política i militar, VIRGILI, 'Ad detrimentum Yspanie'..., capítol 1, *De Turtusa a Tortosa*, ps. 31-72.

15. El testament fou atorgat l'octubre de 1131 durant el setge de Baiona. El document ha estat publicat, entre altres, per F. MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Mayor. Cartulario Real que se*

un document del 1132, en expressar la voluntat d'expugnar la ciutat i prendre-la amb l'ajuda de Déu (*ad oppugnandam civitatem Dertosam et capienda divino adiutorio*).¹⁶ De fet, com s'ha vist, no hauria estat el primer intent per part aragonesa. La historiografia considera que lluitar pels mateixos objectius de conquesta reflecteix la competència entre les monarquies feudals. Des de 1137, però, Ramon Berenguer IV era príncep d'Aragó, raó per la qual, l'aristocràcia aragonesa i la catalana deixaven de ser competidores en les campanyes reials. Alfons el Bataller, sense descendència, havia instituït hereus del regne d'Aragó els ordes militars del Temple, l'Hospital i el Sant Sepulcre. L'ascens de Ramon Berenguer IV al principat del regne aragonès va haver de resoldre aquesta complicada situació: calia arribar a un acord a tres bandes entre Ramon Berenguer IV, cada un dels ordes militars i el Papat. I s'hi va arribar. Finalment, els ordes militars van renunciar a la seva part del regne d'Aragó a canvi de ser compensats amb la donació dels béns i rendes que generaven la conquesta d'al-Andalus. Així el comte, a través del Papa, assegurava la participació dels ordes militars en la conquesta.¹⁷

La unió dinàstica entre la monarquia aragonesa i el comtat de Barcelona en un mateix llinatge, la casa de Barcelona, des de Ramon Berenguer IV, va derivar cap a unes relacions molt més fluïdes. D'una banda, part de la noblesa aragonesa es va arrellenar entorn de Ramon Berenguer i va participar en les campanyes militars de conquesta, com a Tortosa i Lleida. De l'altre, l'Ebre va esdevenir la principal artèria que comunicava la costa amb l'interior i facilitava les relacions culturals i mercantils, així com la circulació de gent, de manera que la densitat del tràfic fluvial es va traduir en l'establiment de peatges en diverses poblacions.¹⁸ Aquesta permeabilitat va facilitar, amb tota seguretat, el desplaçament i l'assentament de colons aragonesos en el Baix Ebre al llarg de la segona meitat del segle XII, com ho demostra que una bona part d'ells fossin originaris de localitats riberenques.

Mentrestant, el 22 de juny, segurament de l'any 1147, el papa Eugeni III adreçava una lletra a *tots els fidels cristians* en la qual declarava que l'església cristiana no podia estar sotmesa a l'opressió dels *pagans* i exhortava expugnar els enemics de Crist i a defensar la fe cristiana al costat del noble senyor Ramon (Berenguer IV), comte de Barcelona, i concedia als combatents els mateixos privilegis atorgats

conserva en el Archivo de la Corona de Aragón, CSIC, Barcelona, 1945, doc. 6. També per J. M. LEMA PUEYO, *Colección Diplomática de Alfonso I de Aragón y Pamplona*, Fuentes Documentales Medievales del País Vasco, 27, San Sebastián, 1990, docs. 241 i 242. El mateix rei el va confirmar l'any 1134 (J. M. LEMA PUEYO, *Op. Cit.*, doc. 284. Vegeu també A. J. FOREY, *The Templars in the Corona de Aragón*, Londres, 1973, 17; també, «The will of Alfonso I of Aragon and Navarre», *Durham University Journal*, 73, 1980-1981, 59-65.

16. A. MARTÍN DUQUE, «Navarra y Aragón», *Historia de España Ramon Menéndez Pidal*, vol. IX: *La reconquista y el proceso de diferenciación política (1035-1217)*; la cita és de la p. 309.

17. A. VIRGILI, «Acera del quinto Templario. La Orden y los Condes de Barcelona en la conquista de al-Andalus», *Anuario de Estudios Medievales* 27/2, 1997, 775-802.

18. J. VERNET, «El valle del Ebro como nexo entre oriente y occidente», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* XXIII, 1950, fasc. 2, 249-286; M. GUAL CAMARENA, «Peaje fluvial del Ebro (siglo XII)», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* VIII, Zaragoza, 1967, 155-188.

per Urbà II als presents en l'alliberament de l'Església Oriental.¹⁹ Immediatament, de forma successiva, es produïen les campanyes reeixides de Tortosa i Lleida. Els bisbes de les principals diòcesis, en especial els que havien adoptat els criteris de la reforma Pontifical, es van afegir al projecte: Bernat, arquebisbe de Tarragona, Berenguer, bisbe de Girona, Guillem de Barcelona i Pere de Vic eren presents en el setge de Tortosa i van rebre generoses donacions en el moment de fer-se el repartiment. Els monestirs cistercencs de Poblet i Santes Creus, bons coneixedors de la predicació de Bernat de Claraval, també foren llargament recompensats.²⁰

El comte de Barcelona va formar l'host amb altres comtes catalans i els grans barons de l'aristocràcia, com els Montcada, Guillem de Montpeller, etc. Tanmateix, els fracassos de cinquanta anys enrere aconsellava cercar aliats potents. Fou així com establí els convenis amb la república de Gènova. L'any 1146, Alfons VII de Castella i els genovesos van pactar la seva participació en l'atac sobre Almeria, la qual fou presa l'any 1147, amb el concurs de Ramon Berenguer IV i el comte d'Urgell. Poc abans d'aquesta empresa el comte de Barcelona i els cònsols genovesos ja havien segellat el compromís de formar una tropa per conquerir Tortosa, el qual preveia el repartiment a raó de dos terços i un terç, respectivament, de la ciutat i el territori conquerit.

Totes les notícies confirmen la violència i la duresa dels combats que van caracteritzar l'expugnació de Tortosa, ben descrita per Caffaro i corroborada per l'arqueologia.²¹ Malgrat tot, segons N. Jaspert l'operació no va suposar un gran vessament de sang en tancar-se amb una capitulació, la qual va permetre mantenir una comunitat musulmana en convivència amb un col·lectiu jueu legalment establert a través d'una carta de franqueses, i amb els colons cristians que s'hi establien gràcies a les condicions favorables de la carta de població atorgada pel comte. El resultat d'aquesta amalgama hauria estat la formació d'una societat cosmopolita, multiconfessional i multiètnica, semblant a la de les ciutats croades d'Acre o Jerusalem.²²

19. Publicada per P. DE BOFARULL, *Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, vol. IV, Barcelona, 1848, doc. CXXVIII. «... rogamos monemus et exhortamur in Domino quatenus ad expugnacionem infidelium et inimicorum Crucis Christi viriliter accingamini et cum nobili viro Raimundo Barchinone comité pro defensione christiane fidei et tocius Sancte Ecclesie cum devotione proficisci nullatenus dubitetis. Ut autem pro tanto labore dignum premium vos habituros speretis illam peccatorum remissionem que a predecessore nostro felicis memorie papa Urbano ad liberationem orientalis ecclesie tunc transeuntibus statuta est vobis auctoritate apostolica confirmamus».

20. A Tortosa van acumular patrimonis significatius. Per una descripció detallada de la formació del patrimoni de Poblet a les terres de l'Ebre, J. SANTACANA, *El monasterio de Poblet (1151-1181)*, Barcelona, CSIC, 1974. Sobre l'abadia de Santes Creus, A. CARRERAS, *El Monestir de Santes Creus (1150-1200)*, Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 1992, 2 vols; també A. VIRGILI, «La formació i gestió del patrimoni de Santes Creus a les terres de l'Ebre (segles XII-XIII)», *Santes Creus (Revista de l'Arxiu Bibliogràfic)* XXI, 2004, 7-32.

21. Sobre el particular, VIRGILI, 'Ad detrimentum Yspanie'..., 65-66

22. JASPERT, 'Capta est Dertosa...', 96-97. També s'expressa en aquesta línia B. CATLOS, *The Victors and the Vanquished. Christians and Muslims of Catalonia and Aragon, 1050-1300*, Cambridge, 2004.

És cert que la major part de les conquestes de la vall de l'Ebre es van resoldre, a darrera hora, mitjançant capitulacions que recollien un conjunt de disposicions adreçades a la població vençuda. De fet, la capitulació era un recurs que subscriuïen les dues parts quan la llargada del setge era ja inviablable per uns i per altres. En rigor, la conquesta protagonitzada per l'aristocràcia catalano-aragonesa es va caracteritzar per l'aplicació d'exercicis ordenats de substitució de la societat autòctona per contingents de població procedent de les regions feudals. Cal, doncs, situar les capitulacions en el seu context i valorar-ne les repercussions reals. El text de la rendició de Tortosa remet al de Saragossa,²³ i tanmateix, es conserva el document relatiu a les condicions de permanència de la població andalusina de la Ribera de l'Ebre,²⁴ que recull gairebé els mateixos preceptes que la carta de Tortosa. L'oferta, però, formava part d'un conjunt d'estratègies amb la finalitat de consolidar la conquesta i convertia els indígenes en un grup segregat i sotmès a l'arbitri dels conqueridors. Els preceptes, presumptament favorables a aquesta població –anomenada després mudèjar– com el respecte als costums, a la llei o a la religió, perseguien justament atreure la seva confiança. No és aquest el lloc per calibrar el seu grau de compliment, però sí que voldria subratllar que, al contrari del parer generalitzat de la historiografia, a la ciutat de Tortosa en particular, i al Baix Ebre en el seu conjunt, la capitulació no va impedir una fugida generalitzada d'andalusins que va convertir els residents en un grup minoritzat sota diverses formes de subjecció (captius, xarics), objecte de processos de reassentament, i controlat en els seus efectius demogràfics, mitjançant procediments fiscals, per evitar un eventual creixement.²⁵ Aquests mecanismes de control formaven part d'una estratègia de segregació de la població nativa, ja molt reduïda, l'objectiu final de la qual era la seva extinció.²⁶

Un dels indicadors de l'impacte de la conquesta sobre els andalusins es manifesta en les disposicions dels conqueridors en matèria religiosa. La documentació cristiana conté ordres que contravenien clarament els preceptes de la capitulació en aquest àmbit. Segons els diplomes de dotació, la nova Seu de Tortosa havia de percebre els béns de la mesquita major i els de totes les altres mesquites en ús i abandonades o que s'han d'abandonar fora de la ciutat, així com les de les viles i els castells (*omnes mezcbitas, tam edificatas quam desertas quas modo sarraceni non tenent et deinceps dimissuri sunt, cum omnibus alodiis et possessionibus eo-*

23. J. SERRANO, «La carta de seguretat dels sarraïns de Tortosa, de 1148», *Les cartes de Població cristiana i de Seguretat de jueus i sarraïns de Tortosa (1148/1149)*, Universitat Internacional de Catalunya, Barcelona, 2000, 105-150, i 343-345.

24. J. M. FONT RUIJ, «La carta de seguridad de Ramon Berenguer IV a las morerías de Ascó y Ribera del Ebro (siglo XII)», *Homenaje a D. José M^a. Lacarra de Miguel*, Zaragoza, 1977, I, 261-283. Publicat també a *Estudios sobre els drets i institucions locals en la Catalunya Medieval*, Universitat de Barcelona, 1985, 561-576.

25. Una síntesi d'aquesta qüestió en A. VIRGILI, «Conqueridors i colons a la frontera: Tortosa (1148-1212)», *Recerques* 43, 2001, 47-76, en especial, 57-61.

26. J. TORRÓ, «Colonizaciones y colonialismo medievales. La experiencia catalano-aragonesa y su contexto», *De Tartessos a Manila. Siete estudios coloniales y poscoloniales*, València, Publicacions Universitat de València, 2008, 91-118.

*rum que sunt extra civitatem [...] et habeant alodia et possessiones que erunt extra castellis et villas omnium mezcbitarum quosmodo sarraceni non tenent vel in posterum sunt dimissuri).*²⁷ En aquesta mateixa direcció, l'any 1156, el papa Adrià IV adreçava una carta a Ramon Berenguer IV tot insistint en el lliurament immediat de les mesquites i els seus béns a la catedral de Tortosa, un procés que sembla ja culminat en consagrar-se la catedral romànica, el 28 de novembre de 1178.²⁸ Aquestes ordres poden indicar restriccions al culte vers les comunitats musulmanes sota domini feudal, però sobretot, il·lustren la disminució notable de la població autòctona arran de la conquesta.

En aquestes circumstàncies, consolidar la conquesta requeria canalitzar colons vers les regions ocupades, organitzar els assentaments i posar en marxa els processos de treball que exigien els nous cicles agraris imposats pels conqueridors. Justament, en aquest exercici de substitució poblacional a gran escala rau l'originalitat de les conquestes catalano-aragoneses iniciades entre les darreries del segle XI i les primeres dècades del XII. La colonització era un procés sense precedents i no responia a pulsions espontànies ni desplaçaments improvisats, sinó a uns programes concebuts, i executats per autèntics especialistes, els repartidors, els *stabilitores*, encarregats d'organitzar els assentaments i les assignacions de terra als colons.²⁹

Colons aragonesos

Des de la segona meitat del segle XII, Tortosa i el Baix Ebre van esdevenir un important focus d'atracció de colons de procedència molt diversa. La documentació testimonia una presència majoritària de catalans, però també s'hi van assentar occitans (des de la Provença fins a Aquitània), italians de la Ligúria i la Toscana (llombards, pisans i, sobretot, genovesos), croats anglonormands,³⁰ i aragonesos. La identificació d'aquests darrers és l'objectiu del present estudi.

Amb la finalitat d'atraure colons, el comte Ramon Berenguer IV va expedir una primera carta de població just en el moment d'ocupar la ciutat, confirmada amb un document solemne el 30 de novembre de l'any 1149.³¹ La carta feia una donació

27. A. VIRGILI, *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona, 1997, i *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1193-1213)*. *Episcopat de Gombau de Santa Oliva*, Barcelona, 2001. La numeració dels dos volums és correlativa; des d'ara, citarem aquesta col·lecció documental amb les sigles DCT. Els documents corresponen als números 13 i 28.

28. DCT: documents 66 i 301.

29. Sobre el caràcter planificat de la colonització aragonesa i catalana, C. LALIENA, «Expansión territorial, ruptura social y desarrollo de la sociedad feudal en el valle del Ebro, 1080-1120», *De Toledo a Huesca. Sociedades medievales en transición a finales del siglo XI (1080-1100)*, Zaragoza, 1998, 199-227, i «Repartos de tierras en el transcurso de la conquista feudal del valle del Ebro (1080-1160)», *Repartimientos medievales a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, Universitat de València, 2007, 17-50; A. VIRGILI, «Els conqueridors de mitjan segle XII, com aprenen a ser-ho?», *El Feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, Universitat de València, 253-292.

30. VIRGILI, «*Angli cum multis aliis alienigenis*».

31. Publicada, entre molts altres, per J. M. FONT RIUS, *Cartas de población y franquicias de Cataluña*, CSIC, Barcelona – Madrid, vol. I, 1969 i vol. II, 1983, doc. 75, i darrerament, en

genèrica a tots els habitants de Tortosa, presents i futurs, de cases, camps, vinyes, horts, etc., en heretat pròpia i franca, tot afegint que atorgaria els corresponents títols de possessió (*sicut uniuque dabo per donationes meas et cartas quas facturus sum vobis*). Hem pogut reunir un nombre significatiu d'aquestes cartes de donació comtal, a través de les quals, Ramon Berenguer remarcava el caràcter de vassall del concessionari (*fideli meo*), tot fent constar el motiu de la recompensa (*propter servicia*), l'objecte de la donació, definit amb els termes *honor* o *hereditas* -que designaven una casa a la ciutat i diverses parcel·les rústegues- i imposava unes condicions al receptor: havia de romandre a la ciutat o al terme (*stator et habitator*); tenia prohibit alienar els béns rebuts a clergues i senyors (*libertatem alienandi ... exceptis militibus et sanctis*), i havia de mantenir la fidelitat al comte i successors (*salua mea fidelitate et successoribus meis*). Amb aquestes disposicions el comte s'assegurava la fidelitat dels receptors i posava les bases de la colonització, ja que es comprometien a residir en la regió ocupada. Els concessionaris d'aquestes cartes, en molts casos, eren *milites* que havien participat en el setge i esdevenien els reclams d'altres colons que arribaven progressivament. La carta pobla incloïa també un reglament normatiu precoç amb disposicions de caire civil, penal i processal per regular les relacions entre els colons.³²

* * * * *

Els aragonesos a les terres de l'Ebre han estat identificats a partir del gentilici del regne que acompanyava els seus noms *-aragonensis, aragones-* o topònims i gentilicis relacionats amb les seves localitats d'origen, com Saragossa, Jaca, Osca, Benasc, Barbastre, Montzó, Calasanç, Calataiud, Alcalà, Pina, Pola, etc. També s'hi ha afegit individus amb noms molt corrents a l'Aragó i poc habituals en l'antroponímia catalana, sempre i quan s'hagin pogut vincular amb altres aragonesos o es puguin relacionar amb el regne veí, com Garcia, Ènec (Enecus), Eiximenis (Exemen) i Domènec o Domingo (Dominicus).³³ L'objectiu d'aquest treball és reunir les nombroses traces que han deixat els conqueridors d'origen aragonès,³⁴ i recollir la

J. SERRANO (COORD.), *Les cartes de població cristiana i de seguretat de jueus i sarraïns de Tortosa (1148/1149)*, Universitat Internacional de Catalunya, Barcelona, 2000, 345-348.

32. Aquests codis eren sovint d'aplicació a d'altres localitats (*dono vobis illas consuetudines de / illos fueros de ...*), o n'inspiraren d'altres; a la centúria següent donaren lloc als «Llibres de Costums», una legislació ja molt més precisa, com els de Tortosa o Lleida. Els *Costums de Tortosa* foren recopilats durant la dècada de 1270 pels juristes Pere de Tamarit i Pere Gil. Vegeu J. SERRANO (COORD.), *Les cartes de població*, i J. MASSIP: *La gestació dels Costums de Tortosa*, Tortosa, 1984, i *Costums de Tortosa*, Barcelona, 1996.

33. Sobre l'estudi de l'antroponímia en la mobilitat de la població i els processos de colonització vegeu P. MARTÍNEZ SOPENA (COORD.), *Antroponímia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Santiago de Compostela – Valladolid, 1995. A propòsit de la repoblació del Regne de València, E. GUINOT, *Els fundadors del regne de València*, València, 1999, 2 vols.

34. Les cites documentals es faran a través de les sigles corresponents a la font i el número de document. Cas de fer referència a un sol document la cita es farà en el propi text entre

informació relativa a les seves persones –activitats, relacions de parentesc, nivell jeràrquic, categoria social - ja a títol individual, ja col·lectiu, sobre el seu paper en la formació de la nova societat colonial. Hi ha notícies segures d'uns cinquanta individus diferents originaris de l'Aragó. Alguns d'ells formaven part de la tropa que va intervenir en el setge, mentre que d'altres s'hi van establir després, a partir de l'assentament inicial d'un parent, amic, o conegut que actuava com a reclam. És pràcticament impossible de distingir un i altre grup amb precisió. Una primera aproximació es podria plantejar des de la cronologia: com més propera sigui la data del primer esment documental de la persona a la presa de la ciutat, més probable serà la seva participació en el setge. Del que sembla no haver-hi dubte és que els que van ser directament recompensats per Ramon Berenguer IV amb *honores* (cases i possessions rústegues) havien format part de l'host que va assetjar la ciutat. Hem intentat de localitzar els aragonesos presents al Baix Ebre en la documentació aragonesa³⁵ amb la finalitat de recollir més informació sobre la seva identitat. En alguns casos, els noms són els mateixos, però l'homonímia no garanteix que siguin les mateixes persones, tot i que, naturalment, reforça la veracitat del seu origen, sobretot, si es dona el cas d'una proximitat cronològica coherent entre les dues àrees.

Els conqueridors i colons aragonesos, la identitat dels quals es descriu a continuació, han estat agrupats en cinc apartats. En primer lloc, els que s'identifiquen amb el gentilici del regne (*Aragonensis*). A continuació, els procedents de localitats situades al nord (districtes d'Osca) conquerides en les campanyes de Pere I als inicis del segle XII. Després, els originaris de Saragossa i localitats properes, gairebé totes a tocar del riu, expugnades per Alfons el Bataller entorn de 1120. En quart lloc han estat inclosos els individus identificats amb noms propis de l'antroponímia aragonesa. En darrer lloc, s'estudien individus de difícil identificació que han estat localitzats primer a l'Aragó i després al Baix Ebre, raó per la qual, sembla indubtable que s'han desplaçat d'una regió a l'altra. En aquest darrer apartat hem optat per incloure-hi dues famílies de probable ascendència navarresa, les úniques documentades al baix Ebre en aquestes dates.³⁶ Fet i fet, fins la mort d'Alfons I el

parèntesi; si hi ha més d'un document es farà a través d'una nota a peu de plana. Aquestes són les col·leccions documentals, ordenades de més a menys escriptures. DCT: A. VIRGILI, *Diplomatari de la Catedral de Tortosa*, ja ressenyat. CTT: L. PAGAROLAS, *La Comanda del Temple de Tortosa, primer període (1153-1213)*, Tortosa, 1984. DSC: J. PAPEL, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*, 2 vols., Fundació Noguera, Barcelona, 2005, que completa la col·lecció de F. UDINA, *El «Llibre Blanc» de Santes Creus. Cartulario del siglo XII*. CSIC. Barcelona, 1947. CP: J. PONS MARQUÈS, *Cartulari de Poblet. Edició del Manuscrit de Tarragona*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1938; DP: A. ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, vol. I (960-1177), Barcelona, 1993. També s'han consultat els fons de l'ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó, i de l'ACB: Arxiu de la Catedral de Barcelona que contenen documentació sobre Tortosa.

35. Les col·leccions consultades han estat A. CANELLAS, *Los cartularios de San Salvador de Zaragoza*, Zaragoza, 1993; J. M. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista*, i A. DURAN GUDIOL, *Colección diplomática de la Catedral de Huesca*, CSIC, Zaragoza, 1965, 2 vols.

36. No massa lluny, però, l'any 1190, la reina Sança, muller d'Alfons el Cast, va atorgar una carta pobla del Montsant (actual comarca del Priorat) als germans Joan i Miquel Navarra amb

Bataller, navarresos i aragonesos restaren sota la mateixa corona. Cal advertir que en alguns casos la mateixa persona s'esmenta amb el gentilici Aragonès i amb algun dels topònims al·ludits, però els documents no ofereixen cap dubte de la seva identificació, com Sança de Barbastre / Sança Aragonès, o Ènec de Saragossa / Ènec d'Alfocea.

En la relació no han estat inclosos els aragonesos que formaven part de la cort dels comtes reis i que, com a membres del seu seguici, firmaven els diplomes emesos en les diferents localitats que visitaven en els seus constants itineraris. Entre els aragonesos presents a Tortosa acompanyant Alfons el Cast figuren Pere de Castellaçol, Marcius de Osca, Blasc Romeu –majordom del rei a Saragossa, Blasc Maça, Ortí Ortiz, Pere i Guillem d'Alcalà i Llop de Daroca,³⁷ mentre que Eiximen i Miquel de Luèsia i Arnau d'Alascuno formaven part de la cort de Pere el Catòlic.³⁸

1. *Cognomenta Aragonensis*

Entre tot els conqueridors i colons d'origen aragonès en destaca la figura de Pere Guillem, anomenat l'Aragonès. La quantitat i rellevància de les dades reunides entorn de la seva persona mereixen destinar-li un apartat exclusiu.

PERE GUILLEM ARAGONÈS, *MILES*

La presència de Pere Guillem Aragonès, qualificat de *miles*, està ben documentada entre 1148 i 1171. Estava casat amb Pereta, mare d'un fill, Guillem, i una filla, Ramona, dels quals no consta que fossin fills tinguts en comú. En ple setge de Tortosa Ramon Berenguer IV va recompensar Pere Guillem amb les cases d'Abenelia i l'honor d'Aberramía, però en no tenir prou terra de sembradura va afegir l'honor d'Aben Exeniz (DCT: 12). Era una donació franca amb la condició d'habitar i romandre a Tortosa i el seu terme, i mantenir la fidelitat al comte. De l'acte en donaven testimoni Guillem Ramon de Montcada, Bernat de Bell·lloc i Pere de Sentmenat, destacats membres de la cort comtal. Poc després, el 1154, Ramon Berenguer IV va fer una nova donació al cavaller aragonès: el camp d'Avinole, amb la finalitat de compensar una vinya que tenia a Bitem i que havia lliurat a l'Església de Santa Maria de Tortosa i al bisbe Gaufred (DCT: 41). Aquests documents no precisen on estaven localitzats els immobles que fan constar, però les posteriors transaccions efectuades per Pere Guillem permeten fer-ho: Bitem, Raval, Mianes, Benifallet, Aldover, Castellnou, Llaver i Palomera. Es tractava, doncs, d'un gran patrimoni, tan

l'encàrrec d'impulsar-ne la colonització (J. M. FONT RIUS, *Cartas de población*, doc. 185; DCT: 441).

37. DCT: 141, 517, 524 i 525. En la documentació relativa a la catedral d'Osca Blasc Maça, *miles*, figura com a protagonista destacat entre els anys 1174 i 1212, i com a majordom d'Alfons el Cast (DURAN GUDIOL, *Colección diplomática*, docs. 240, 301, 364, etc.). També Blasc Romeu, majordom de cort, documentat entre 1168 i 1210 (DURAN GUDIOL, *Colección diplomática*, docs. 253, 301, 302, 364, 372, etc.).

38. DCT: 578 i 712.

extens com, alhora, disseminat entre els dos marges de l'Ebre. Les terres d'Aldover són mencionades indirectament en un document de 1185 –segurament, Pere Guillem i Pereta ja eren morts– segons el qual el bisbe Pons de Monells, establia una vall que havia estat de Pere Guillem i del seu *xaric* Abilile (DCT: 382). Era una de les peces de terra transferides en les diverses donacions que el cavaller aragonès va fer a favor de la Seu, com veurem seguidament. També s'esmenta una peça de terra en els límits d'un camp situat a la dreta de l'Ebre (DCT: 172), i una vinya que limitava amb una altra vinya que Gelabert Anglès tenia a Aldover que havia donat al monestir cistercenc de Valldaura, després Santes Creus (DSC: 100); no sabem si és la mateixa que s'esmenta a ponent d'una altra vinya que Jofre Anglès dona a Santes Creus (DSC: 171).

Coneixem algun detall de com eren explotades les terres de Pere Guillem, en esmentar-se la presència d'*exarici* andalusins. A més, van formalitzar dos establiments a cens. Pel primer, l'any 1163, va donar a Cartxases i Garsenda una honor que tenien per la primera donació comtal a Palomera, la qual havia pertangut a Aliafar Aberramia, a cens de la cinquena part dels fruits, a repartir a parts iguals amb el bisbe i el capítol de Tortosa (DCT: 136). En el segon, formalitzat el 1171, va donar a Peironet de Llemotges i Cartxases la meitat d'una *almúnia* situada a Palomera, enllà de l'Ebre, amb la condició de plantar-hi vinya, a cens de la quarta part del vi, figues, blat i altres fruits, i la tercera part de l'oli (DCT: 219).

Potser el fet d'un patrimoni tan dispers va portar Pere Guillem a efectuar permutes amb la finalitat de concentrar les seves finques rústegues. L'any 1157 formalitzà la primera amb Ramon, abat del monestir de Sant Cugat, per la qual va rebre tres peces de terra a Llaver a canvi d'un alou situat a Mianes, a la riba de l'Ebre (DCT: 82). El 1159 va establir una nova permuta, ara amb Ricard i la seva muller Ramona, per la qual rebia un camp, a Llaver, que limitava amb terres de Pere Guillem al sud i a ponent (DCT: 101).

Pere Guillem va tenir una relació molt estreta amb la Seu de Tortosa. A la donació de la vinya de Bitem, ressenyada de forma indirecta, en van seguir d'altres de molt rellevants. L'any 1155, va donar a Santa Maria i al bisbe Gaufred una nova peça de terra a Bitem que tenia de la primera donació comtal, i adjacent a la que ja havia lliurat (DCT: 53). L'any 1158 van fer una nova donació: l'honor de Benifallet, que consistia en dos horts adjacents i a tocar del riu, la meitat d'una *algezira* que compartia amb Oller de Tamarit, les seves tres parts en un oliverar que compartia amb Avinariud, xaric del comte, i altres oliveres (DCT: 83). Fa constar que l'honor era de procedència comtal, i s'estableix que el tindrà en vida a canvi d'un cens anual d'un morabatí. En el cas de morir, la seva muller gaudirà de les mateixes condicions sempre i quan no es torni a casar. La donació de Pere Guillem porta associada una altra operació: la Seu concedeix un préstec de 15 morabatins a tornar en un any a partir de la propera festa de Pasqua i, cas de no poder-ho fer, es quedaria amb l'honor. L'any 1159, Pere Guillem i Pereta es van lliurar a l'església de Santa Maria de Tortosa i hi van confiar els seus cossos el dia de la seva mort i, per aquesta decisió, van donar en alou tota l'honor que tenien a Tortosa i el seu terme per donació comtal, menys una vinya que volien conservar a Aldover, encara que en reservaven la gestió de per vida a canvi d'un cens anual de l'onzena part dels

fruits (DCT: 105). Es van establir un conjunt de condicions. La seva muller mantindrà les mateixes condicions en cas de viduïtat, sempre que no contregui un nou matrimoni. La Seu s'avenia a donar als fills de Pereta, Guillem i Ramona, 40 morabatins, que recuperaria en el cas de morir sense fills legítims. Finalment, dos camps anomenats Fornells eren transferits a Pereta a lliures voluntats. Un document de 1167 constata que Pere Guillem Aragonès, el bisbe Gaufred i altres prohoms van donar el consentiment a la divisió d'una *algezira* situada a Benifallet, de manera que la part superior seria pel bisbe i els canonges i la inferior, per Alegret d'Altafulla i la seva muller Berenguera (DCT: 170). Es impossible de saber si les dues *algezires* documentades són o no la mateixa peça. Com a testimoni també figura en l'acta d'empenyorament d'una vinya a Llaver, efectuada per Folc Ros a favor de Franc Anglès (DSC: 74).

El fet que Pere Guillem es veiés en la necessitat de demanar un préstec a la Catedral, encara que fos sota la disfressa d'una donació d'immobles, no pot amagar el que era en realitat: un acte d'empenyorament que reflecteix dificultats finances. Pel que sembla, no va ser una situació excepcional, ja que el 20 de novembre de 1163, van haver d'empenyorar dos dels camps que ja havien lliurat a la seu en reserva d'usdefruit, un a Castellnou i un a Llaver, i aquesta va rescatar a raó de 21 i 48 morabatins, respectivament, però a partir d'aleshores es quedava amb les peces a condició de transferir una quarta part dels fruits mentre visquessin, *per caritatem* (DCT: 135). Aquesta operació es va fer quan Pere Guillem i Pereta havien ingressat diners en concepte de la venda de sengles camps que havien estat d'Abenramia, rebuts del comte, al lloc de Raval, el primer per 20 morabatins lupins d'or, i el segon, per 12 (OT: 3 i 5). Tot i no fer-ho constar explícitament, és possible que aquestes primeres vendes de patrimoni fossin el reflex de les dificultats que suposava per molts conqueridors la gestió de les *honores* comtals, unes dificultats que, pel que s'ha vist no van poder superar Pere Guillem i Pereta al llarg de la seva vida des que es van instal·lar a Tortosa arran de la conquesta.

SANÇA ARAGONÈS (O DE BARBASTRE) I BERNAT DE POLA

Sança Aragonès, també coneguda com Sança de Barbastre, de la qual no consta que tingués marit, sovint acompanyada del seu fill Bernat de Pola, estan documentats com a posseïdors de terres en el terme de Tortosa, a Xerta, Palomera i les Arenes des de poc després de la conquesta. L'any 1155, un hort d'ella figura en el límit nord d'un hort que Caboet va vendre a Guerau de Salvanyac, a Xerta (DSC: 59). En una data imprecisa anterior a 1175, Sança i Bernat van atorgar a la sagristia de Santa Maria de Tortosa un càntir d'oli per il·luminar perpètuament una llàntia (DCT: 196). El document no especifica la data ni la peça de terra d'on procedia l'oli. Tanmateix, en una escriptura redactada el 8 de novembre de 1175, Ramon de Brugueroles fa constar que havia comprat un oliverar amb una *almúnia* que havia estat de Sança Aragonès, mare de Bernat de Pola, en el lloc de Palomera, el qual havia estat de Talamans, *sarraceno* (DCT: 268). Sobre aquest oliverar Sança s'havia compromès a lliurar un cens a favor de la sagristia (tal com recull el document anterior), i Ramon de Brugueroles promet de respectar el compromís. En els límits de la peça consten

una vinya de Berenguer Aragonès i una peça de terra de Bernat de Pola. El fet que consti l'antic posseïdor andalusí fa pensar que l'origen de l'heretat pogués ser una *honor* de concessió comtal. De fet, la inclusió del nom dels andalusins era habitual en els documents de repartiment de la porció comtal. L'any 1178, un document de venda d'unes terres al lloc de les Arenes, prop de la torre de les Llavaneres, constata que al nord limitava amb una *honor* que havia tingut Bernat de Pola. Sança i Bernat, doncs, van obtenir heretats, probablement, per donació comtal, part de les quals, no sabem si la totalitat, van ser alienades a través de diverses operacions que no han pogut ser documentades. És probable que el marit de Sança de Barbastre hagués participat en la conquesta de Saragossa i hagués rebut immobles a Pola, per la qual cosa, el fill, Bernat, s'identifiqués amb el patrimoni acumulat gràcies a la conquesta. Això no obstant, no va ser cap impediment per integrar-se a la tropa que va assetjar i prendre Tortosa.

RAMON D'ARAGÓ

Ramon d'Aragó figura en dos documents protagonitzats per Ramon de Monells, germà del bisbe de Tortosa Ponç de Monells.³⁹ En el primer, l'any 1177, Ramon de Monells donava a l'orde del Temple una vinya, sense precisar l'indret, i tot el seu equip militar (cavall i armes); entre els testimonis de l'acte signa Ramon d'Aragó. L'any següent, Ramon de Monells donava al seu germà, el bisbe Ponç, diverses peces de terra situades a Lleida i el seu terme, excepció feta del que havia lliurat abans a Ramon d'Aragó, el qual signa novament com a testimoni. Tot fa pensar que Ramon d'Aragó devia ser vassall de Ramon de Monells. Tanmateix, que el receptor del segon document fos el bisbe de Tortosa no és una prova suficient per relacionar directament Ramon d'Aragó amb Tortosa. De fet, Ramon de Monells va tenir un paper molt més actiu en la conquesta de Lleida, que no pas en la de Tortosa.

ALTRES ARAGONENSIS

Amb les dades de què disposem és impossible de saber si Ènec de Saragossa, també identificat com Ènec d'Alfocea, i Ènec Aragonès són la mateixa persona, com s'ha pogut demostrar amb Sança Aragonès o de Barbastre. D'Ènec Aragonès només es pot dir que l'any 1192 va signar com a testimoni d'una donació a cens efectuada per Ponç, prior de Santa Maria de Tortosa, juntament amb Guillem de Salvanyac i els canonges Vicenç i Nicolau (DCT: 474). Amb una única informació, i tan aïllada, resulta impossible establir-ne cap mena de relació.

L'any 1175, una vinya que havia estat de Berenguer Aragonès figura en el límit sud d'un oliverar al lloc de Palomera, que havia estat de Sança Aragonès o de Barbastre i del seu fill Bernat de Pola (DCT: 268). Es tracta d'una referència indirecta i és impossible, doncs, saber com va aconseguir aquesta peça de terra ni si en tenia d'altres, ja en aquest indret o en altres llocs. En les mateixes circumstàncies

39. CTT: 65; DCT: 302.

trobem Llop Aragonès, un camp del qual figura en el límit de ponent d'un camp a Fazalfori, a la dreta de l'Ebre, que era objecte d'una permuta entre Folcet i la seva dona Maria amb Santa Maria de Tortosa i el bisbe Gaufred, l'any 1158 (DCT: 84); per tant, abans d'una dècada posterior a la conquesta, Llop ja era posseïdor d'un immoble. Disposem d'una única referència de Sanç Aragonès, de l'any 1181, quan ja era difunt, ja que la seva vídua, de nom Argentina, llega en testament a favor de la Seu de Tortosa les cases on residia a Tortosa, tal com les tenia del seu home (*habuit per virum suum Sancium Aragonensem*) amb tots els objectes, com la vaixella i la roba de llit (*vascula et superlectilia*) (DCT: 324). També té una presència migrada Joan Aragonès, el qual, l'any 1197, de comú amb Arnau de Forn, marmessors de la difunta Marquesa, efectuaren la venda d'unes cases situades al barri de Gènova de Tortosa per tal de fer front als nombrosos deutes reconeguts en el testament (DCT: 562).

2. Sector septentrional: districtes d'Osca

Els topònims amb els quals s'identifiquen corresponen a les localitats d'origen d'altres aragonesos que van tenir alguna mena de protagonisme en la conquesta i la colonització de Tortosa i el baix Ebre. Pere de Jaca està ben documentat entre els anys 1173 i 1180, sempre per donar testimoni d'operacions o actes de transmissió i alienació de béns. En la primera data figura com a testimoni en el testament de Gosfred Anglès, juntament amb Pere Gal·lès, Joan Anglès, Pere de Genestar i Renald Anglès (DSC: 172). Fou testimoni d'una donació a cens -de Bonvassall de Moró a Guillem de Manresa- i de dues vendes -un casal urbà i un oliverar de Bitem, i fou escollit marmessor -amb Pere Gal·lès, Pere de Genestar, Pere de Taià i Tons de Martorell- per Pere Ramon de Tona en atorgar testament.⁴⁰ En dos documents de 1180 signa com a testimoni en uns documents d'empenyorament d'una *honor* de Berenguer Pinyol a Benifallet a favor Humbert Genovès valorat en 220 morabatins.⁴¹ En el testament de Pere Romeu, l'any 1196, hi ha el darrer esment de la seva persona, però no es pot assegurar la seva presència, ja que consta un llegat a una filla seva, fillola del testador (CTT: 109). L'any 1136, un tal Pere de Jaca havia estat testimoni d'una donació efectuada pel rei Ramir II d'Aragó.⁴² Els quaranta anys entre la data més antiga i la darrera referència a Tortosa és un interval considerable però no descarta la possibilitat de relacionar les dues persones.

Arnau de Jaca figura en dos documents. En el primer, de l'any 1167, donava al monestir de Santa Maria de Poblet i al seu abat Hug un capmàs d'una superfície de sis parells de bous en la seva honor d'Uldecona, i la pastura pels ramats del monestir en aquest terme (DP: 309). No s'ha pogut trobar cap document anterior que indiqui com es va emparar d'aquest gran patrimoni. La segona menció figura en el testament de Pere Romeu, el qual llega a favor de la seva fillola, filla d'Arnau de Jaca (CTT: 109).

40. DCT: 270, 300, 308 i 343.

41. ACA: Gran Priorat, sèrie 2^a, vol. III, Armari 4, docs, 23(a) i 23(b), fol. 7v.

42. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista*: doc. 267.

Pere de Benasc entra en escena el darrer quart del segle XII. L'any 1175 actua de testimoni en la venda de dues peces de terra feta per Godfred Flamenc a la sagristia de Santa Maria de Tortosa, i el 1198, en una donació de Pere de Sentmenat al monestir de Poblet.⁴³ L'any abans, l'orde del temple havia donat a Pere de Benasc i la seva muller Oliva unes cases a Remolins, a cens de 12 sous en moneda de Barcelona, i amb el compromís de donar 10 masrudines a l'orde el dia de la seva mort (CTT: 113). Amb el mateix nom, un tal Pere de Benasc, prevere i escriptor, figura com a escriptent de dues actes de l'any 1198 en relació al monestir de Poblet.⁴⁴ No és segura la identificació amb l'anterior malgrat l'homonímia i la coincidència cronològica.

L'any 1166, unes cases de Sanç de Barbastre figuren en el límit nord d'unes cases que va vendre Pere Mercer al barri de Gènova, a la parròquia de Santa Maria de Tortosa, una possessió que es confirma encara l'any 1197.⁴⁵ El seu convilatà Pere de Barbastre ocupa la darrera dècada de la centúria molt relacionat amb el monestir de Santa Maria de Poblet. L'any 1190 comprava a Pere de Copons una peça de terra a Pimpí per 20 sous de diners; sis anys després reconeixia la senyoria de Poblet sobre un hort comprat al fill de Ramon de Copons, i poc després, amb la seva muller Portalesa, atorga a Poblet l'hort comprat a Pere de Copons, a canvi de 60 sous de diners jaquesos.⁴⁶ El 1198, Pere de Barbastre, *qui sto in Dertusa*, es donava ell mateix per frare al monestir de Poblet i li lliurava tots els seus béns (CP: 192). El nom de Pere de Barbastre consta en dues escriptures de l'any 1150 i 1158, respectivament, en actuar com a testimoni en la venda d'unes cases a Sant Salvador de Saragossa i en una transacció a l'església de Santa Maria de Tudela.⁴⁷

L'any 1164, Bernat de Montsó va signar un acord en representació dels frares de l'Hospital arran de la controvèrsia sorgida pel repartiment del patrimoni de Martí Gòlia i Sibill-la entre la Seu i el bisbe de Tortosa i l'Orde (DCT: 147). També hi ha un sol esment d'Arnau de Montsó, el qual va rebre un llegat d'Huguzó Llobard quan aquest va redactar el seu testament, el 1178 (DCT: 298).

De Pertusa, localitat situada a la *Hoya de Huesca*, a la riba de l'Alcanadre, al sud de la via que uneix Osca i Barbastre, s'han documentat dos colons. L'agost de 1172, Marcius de Pertusa va comprar a Joan de Pineda unes cases que eren al barri de Gènova de Tortosa, sobre la porta nova, per 16 sous (DCT: 232). Ignorem si es tracta d'un nou vingut, o bé amplia el seu patrimoni amb aquesta adquisició; no n'hi ha cap altra notícia. S'ha d'esperar fins l'any 1207, per trobar una única traça de Bernat de Pertusa i el seu fill, Pere de Pertusa, com a receptors d'una vinya amb terra i oliveres al lloc de Vilanova, a tocar de Tortosa, atorgada per Joan de Rajadell, procurador de l'hospital de Santa Maria de Tortosa, a canvi d'un cens de 3 masrudines anuals a pagar el dia de Nadal (DCT: 692).

43. DCT: 263; PO: 190.

44. CP: 189 i 191.

45. DCT: 159 i 562.

46. CP: 193, 187 i 191, respectivament.

47. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista*: 366 i 392.

Zara i Bernat de Zara es podrien, no sense reserves, identificar com a conqueridors i colons arribats de la localitat d'Azara, situada al Somontano de Barbastre. El primer d'octubre de l'any 1154, Ramon Berenguer IV va lliurar a Zara unes cases d'Avinsalud, a Tortosa, 12 quarteres de sembradura de l'honor que tenia a Quinto el germà de Lupo Alhadedi, i una peça amb capacitat de 2 quarteres de sembradura i una collita de 20 quintars de raïm, a condició de residir a Tortosa (DCT: 46). Cap nom no permet d'identificar amb més precisió qui molt probablement fou un cavaller present en el setge de Tortosa, ateses les esplèndides donacions comtals. Hi ha una única notícia, de l'any 1174, d'un tal Bertran d'Azar i un fill seu, de nom Castellí, com a venedors d'un oliverar que tenien a Andust per donació dels cònsols de Gènova i després de Ramon Berenguer IV, a favor del bisbe Ponç i el capítol, per 10 morabatins lupins d'or al pes (DCT: 255). Sembla no haver-hi dubte que es tracta d'una recompensa per serveis militars, però la procedència genovesa dels béns enterboleix un possible origen aragonès de Bertran.

No s'acaben aquí les notícies d'eventuals originaris d'Azara. L'abril de 1180, Bernat de Zara atorgava testament (DCT: 312). Ignorem si existia algun vincle amb el primer, ni quan de temps feia que residia a Tortosa, ni les circumstàncies de la seva instal·lació, ni com havia aconseguit els seus recursos. El motiu del testament és el perill que podia suposar anar a al-Andalus (*pergo in Ispaniam*) sense especificar el motiu, probablement una expedició bèl·lica, ateses les informacions posteriors. El seu entorn familiar es redueix a la seva muller Pereta, embarassada (*Pereta, feminam meam, est pregnans*), i a la seva germana Arnaldeta. Del seu llegat es dedueix una gran capacitat i activitat financeres, ja que s'esmenten sis individus que li deuen cabals i té béns (obradors i cases a Tortosa) en penyora de tres persones més. Completen el llegat una vinya que tenia a Arenes i un extens aixovar (flassades, mantells, capes, barragans, túniques, llençols, cobrellits, etc.). És segur que va tornar del seu viatge, ja que poc més d'un any després comprava a Duran Guasc, un dels seus deutors, una vinya a Bitem, per la qual va invertir una important suma: 29 morabatins d'or al pes, malgrat estar gravada amb un cens anual de la quarta part, el delme i la primícia per la Seu de Tortosa (DCT: 328). I encara, el setembre de 1182, comprava un oliverar que Alexandre tenia a Aldover, per 4 morabatins lupins d'or al pes (DCT: 346). Després d'un llarg hiatus sense cap notícia, el 30 de març de 1210, Bernat de Zara va atorgar el seu segon testament, trenta anys després del primer, a causa d'una malaltia greu de la qual temia morir (DCT: 729). L'entorn familiar és el mateix: la seva muller, Pereta de Zara, un únic fill, Ramon, *in captivitate a Ispania*, i la seva germana Arnaldeta. Reparteix els seus cabals entre els seus familiars esmentats i, sobretot, entre les diverses institucions religioses i benèfiques de la zona. Bernat de Zara il·lustra la figura d'un conqueridor que va saber treure profit de la situació per prosperar, com ho mostren la seva capacitat per gestionar recursos financers, sense excloure els beneficis de la renda de terres, cases i obradors, i participar en expedicions depredatòries a Hispània (al-Andalus), on hi va deixar un fill captiu pendent de rescat.

Astorito era un poble situat a l'actual Puente la Reina de Jaca, a uns 15 Km. d'aquesta ciutat.⁴⁸ Des d'aquest llogaret es va desplaçar a Tortosa Calvet, el qual va efectuar transaccions d'immobles en dates molt matineres: va comprar terres l'any 1153 i les va tornar a vendre mesos després, com s'exposa tot seguit.

3. Sector central: Saragossa i voltants

COGNOMENTA CAESARAUGUSTAE

La documentació revela la presència d'una desena d'individus originaris de la capital del regne aragonès, ja que s'identifiquen amb el cognom de Saragossa. Només havien passat quatre anys i mig de la presa de Tortosa, quan el juliol de l'any 1153, una tal Tota i el seu nebot (*nepos*) Pere van vendre a Calvet d'Astorit un hort a Andust que tenien per donació comtal i que havia estat de la filla de l'*al-wazir* (*algozir*), per 6 morabatins aiadins i lupins d'or; en donaven testimoni els aragonesos Bertran i Andreu de Saragossa i Garcia Blasc (DCT: 39). En tota l'onomàstica de les fonts documentals del Baix Ebre, el nom de Tota és l'únic cas esmentat. Un nom excepcional en aquestes contrades era, en canvi, força habitual a l'Aragó i Navarra, com posa en relleu la documentació. Atesa la identitat dels testimonis cercats per a l'acte, no hi ha dubte que Tota i el seu nebot procedien de l'Aragó. Probablement, Tota era originària de la localitat d'Alagón, a uns 25 kilòmetres de Saragossa, Ebre amunt. Abans d'un any, Calvet d'Astorit va vendre a Galteró i la seva muller Maria una vinya a Andust que havia comprat a Tota d'Alagen i que havia estat de l'*alwazir*, per 7 morabatins (DCT: 42). Malgrat que primer es parla d'un hort i després d'una vinya, i que hi ha petites variacions en els límits de la peça de terra, el cert és que totalment o parcial, es tracta del mateix immoble. És probable que l'escrivà, per error, apuntés Alagen en lloc d'Alagon. Tota, doncs, hauria rebut una *honor* de Ramon Berenguer IV a canvi dels serveis que algun membre de la seva família –el marit o el germà– havia prestat en el setge de Tortosa i que no hagués sobreviscut. Una venda tan ràpida del patrimoni acostuma a relacionar-se amb dificultats per gestionar-lo i, en conseqüència, de mantenir-lo, o bé, rendabilitzar la concessió a través d'una venda i retornar al lloc d'origen. De fet, Tota ja no torna a constar en cap altre document. A més, Pere, el *nepos* de Tota, és identificat més tard com a Pere de Saragossa, el qual, el 9 de desembre de 1160, feia donació a Santa Maria de Valldaura (Santes Creus) d'una vinya que tenien a Aldover (territori de Tortosa) (DSC: 90). Poc després, el 13 d'abril de 1163, la reina Peronella donava a l'església de Santa Maria de Tortosa l'hort que havia comprat a Pere de Saragossa per 12 morabatins i 12 diners, a Bitem (DCT: 122). Pere de Saragossa i el seu fill Arnau signen com a testimonis de la donació. Cap notícia no precisa la forma com Pere es va posicionar d'aquestes peces de terra, ni tampoc si en tenia d'altres, però és molt probable que l'origen del seu patrimoni fos la donació comtal a Tota d'Alagen (o Alagón).

48. Dec aquesta informació al Dr. Carlos Laliena Corbera, catedràtic d'Història Medieval de la Universitat de Saragossa.

S'ha d'afegir, encara, que Galteró casat amb Maria, comprador de la peça de terra d'Andust a Calvet d'Astorit era, en realitat, Gualter de Saragossa. El desembre de l'any 1168, juntament amb la seva muller Maria, va vendre a la sagristia de Santa Maria de Tortosa i al seu procurador Ponç un hort que havien comprat abans a Andust, el qual havia estat de Mahomet Alvazir *in tempore sarracenorum*, per 10 morabatins i tres sous (DCT: 195). Les afrontacions demostren que és la mateixa peça de terra objecte de transacció en dues ocasions anteriors. El seu fill Alegret corrobora la venda amb la seva signatura. Un hort de Gualter de Saragossa figura en els límits d'un hort objecte de transacció a Alfarella, prop de Saragossa, l'any 1135.⁴⁹

A Bertran de Saragossa se'l troba al baix Ebre des dels primers temps de la conquesta. L'any 1153 signa, juntament amb Andreu de Saragossa, la venda d'un hort a Andust, com ja s'ha indicat (DCT: 39). L'any 1158, fou testimoni presencial d'una permuta en la qual intervenia l'església de Santa Maria de Tortosa i el bisbe Gaudfred (DCT: 91); un any més tard, era testimoni de la compra d'un camp a Palomera efectuada per la comanda del Temple de Tortosa (CTT: 14). El primer dia de juliol de 1158, Pere, abat de Valldaura (després el monestir de Santes Creus), va donar a Bertran de Saragossa l'almúnia de Xerta a cens de nou càntirs d'oli l'any el dia de Nadal, que haurà de portar a les cases que el sagristà tenia a Barcelona (DCT: 78). La importància de la concessió està avalada per la personalitat dels testimonis entre els qual hi havia el comte Ramon Berenguer IV, Guillem Ramon de Montcada, Ot de Montcada, Guillem de Copons i Pere de Sentmenat. Bertran de Saragossa no era un pagès encarregat de treballar el patrimoni rebut, sinó de gestionar l'almúnia de Xerta que el propi comte havia lliurat al cenobi cistercenc.⁵⁰

Tenim ben documentada la presència d'Andreu de Saragossa en els primers anys que van seguir la conquesta de Tortosa, en concret, entre 1153 i 1156, però sempre com a testimoni d'operacions d'alienació d'immobles. Signa la venda de l'hort d'Andust, la venda d'un hort a Xerta, i la venda d'un camp, també a Xerta, adquirit pel jueu Haió Asús.⁵¹

L'any 1153, Folc de Saragossa va rebre de mans del comte de Barcelona la partida de Conterra, a l'esplanada del sector de Gènova, a la ciutat de Tortosa, i també altres immobles amb la condició d'urbanitzar l'indret.⁵²

L'any 1154, Ot de Saragossa i la seva muller Blanca van vendre a Guaspai una peça de terra que tenien a Aldover per donació de Ramon Berenguer IV en heretat pròpia i franca, per 7 morabatins (DSC: 58). Ot havia estat recompensat pel comte, ben segur per haver format de l'host que havia assetjat Tortosa. No podem dir si la venda era part d'un patrimoni més gran o tot el que havia rebut pels seus serveis, ja que no hi ha cap altra notícia seva.

Una única referència de l'any 1191, informa que Bernat de Saragossa va rebre en penyora de Bernat i la seva família unes cases situades a la parròquia de Santa

49. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista*: doc. 255.

50. VIRGILI, «La formació i gestió...

51. Respectivament, DCT: 39; DSC: 59; DP: 189.

52. FONT RIUS, *Cartas de población*, doc. 77.

Maria de Tortosa, per compensar un deute de 8 masmudines iucífies (DCT: 453). Es tracta d'una evidència molt tardana, però que posa de manifest una presència anterior i, pel que sembla, consolidada, tota vegada que disposa de diners per concedir crèdits. Un tal Bernat de Saragossa realitza una operació semblant, en figurar com a fiador en la venda d'unes vinyes a Tudela, l'any 1152.⁵³ La cronologia no contradiu la possibilitat de tractar-se de la mateixa persona que actua en operacions creditícies.

De Domènec de Saragossa en resta una única traça, quan l'any 1193 actua com a testimoni, juntament amb Domènec d'Alfocea, en la venda d'una vinya situada a Arenes (DCT: 484).

* * *

La documentació revela la presència d'individus identificats amb topònims de localitats en el curs de l'Ebre relativament properes a la ciutat. S'ha reunit informació de colons originaris de Pina, una població situada al marge esquerre del riu, poc més avall de Saragossa, i un dels punts del peatge fluvial. El més rellevant de tots fou Iordanus (Jordà) de Pina, casat amb Ermengarda, la presència del qual a Tortosa està documentada entre 1162 i 1187. És segur, però, que ja hi estava instal·lat amb anterioritat a la primera data, doncs figura com a posseïdor d'una *honor* a Bitem, en els límits d'unes peces de terra objecte d'alienació.⁵⁴ Ignorem per quins procediments Jordà es va emparar d'aquest patrimoni, però el terme *honor* s'utilitzava per designar les heretats derivades del repartiment de la porció comtal, les recompenses per a la participació del receptor en el setge. Jordà, doncs, hauria pogut formar part de l'host comtal, raó per la qual fou recompensat en el repartiment, malgrat no haver-se conservat la carta de concessió ni cap altra referència. Va ampliar notablement el seu patrimoni l'any 1164, quan Joan, sagristà de Santa Maria de Tortosa, li va donar un hort adjacent a les seves terres de Bitem, a cens de 3 càntirs d'oli l'any (DCT: 144). Les condicions d'aquest establiment indiquen que Jordà de Pina rebia l'encàrrec de gestionar l'explotació.

En la resta d'esments documentals Jordà de Pina figura com a testimoni d'operacions diverses, moltes de les quals, formalitzades per institucions o barons notables. En les donacions d'Albert de Castellvell, senyor de grans dominis en el Priorat i la Ribera d'Ebre, de Montalt i la Figuera a favor de la Seu de Tortosa i l'església de Cabacés, la signatura de Jordà acompanyava les de barons tan rellevants com Bertran de Castellet, Pere de Sentmenat, Guillem Garidell i Guillem de Castellvell (DCT: 139 i 185). També signa en el document de donació feta conjuntament pel rei Alfons i Ramon de Montcada d'unes cases situades a Remolins a favor de Guillem de Navarra (DCT: 245). Gilabert Anglès, el membre més notable de la colònia britànica de Tortosa,⁵⁵ va designar Jordà de Pina com a marmessor

53. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista*: doc. 371.

54. DCT: 122 i 143.

55. VIRGILI, *Angli cum multis aliis alienigenis*.

en atorgar testament, el 8 de maig de 1172 (DSC: 154). Va donar testimoni en actes relacionats amb la Seu i el Capítol de Tortosa (DCT: 195 i 265), i amb l'orde del Temple (CTT: 42). La resta de testimoniatges estan relacionats amb membres de la societat cristiana que es forjava a Tortosa durant la segona meitat del segle XII, com Pere de Sentmenat o Berenguer de Manresa, aragonesos com Pere i Gualter de Saragossa o Sanç de Barbastre, i també amb membres de la colònia anglonormanda com Gilabert Anglès, Pere Gallec i Robert d'Otenes.⁵⁶ Que aquest nom era comú a Pina ho prova el fet que, l'any 1185, *Jordan in Pina et in Orrea* actués com a testimoni en una cessió del rei Alfons el Cast a Domingo de Luna, procurador de Sant Salvador de Saragossa.⁵⁷

Tot i que amb una presència menys visible, s'han de destacar dos personatges més originaris de Pina de Ebro: Sanç i Joan. En una data imprecisa entre 1175 i 1176, Sanç de Pina va atorgar testament en trobar-se afectat per una malaltia (DCT: 262). Va ordenar llegats a favor del rei i la cúria de Tortosa, llegats pietosos per a la seu, el bisbe, parròquies, etc., i també a favor de la seva serventa. El seu patrimoni, situat a Aldover almenys en part, el va deixar a Sanç, nebot seu, i les cases a la seva filla Proheta. Atès que tenia una vinya empenyorada per set morabatins, així com altres deutes pendents, pot fer pensar que les seves finances no passaven per un bon moment.

El 15 de febrer de l'any 1196, Joan de Pina i la seva muller Maria van vendre a la casa del Temple de Tortosa dues cases que tenien a la ciutat, en el sector de Gènova, prop de la Suda, per 20 sous en moneda jaquesa (CTT: 108). Les cases venudes tocaven unes altres cases de Joan per costat septentrional. Ignorem per quin mitjà es van emparar de totes aquestes cases, i si tenien altres béns a la ciutat o al terme.

També hi ha traces de colons originaris d'Alfocea, una localitat a uns 12 kilòmetres de Saragossa Ebre avall, a la riba esquerra. Ènec, Bernat i Domènec d'Alfocea, eren a Tortosa a la darrera dècada de la centúria. El primer document en esmentar Ènec l'identifica com a Ènec de Saragossa, però la documentació posterior demostra inequívocament que ell i Ènec d'Alfocea són la mateixa persona. L'any 1188, Ènec de Saragossa i la seva muller Elisabet van comprar a Ramon Adell i Ermengarda unes cases, amb els obradors, situades a la parròquia de Santa Maria de Tortosa, per la considerable suma de 161 morabatins lupins d'or al pes (DCT: 429). Els venedors estaven empesos per la necessitat (*fame, sitis et nuditatis*), i amb aquesta quantitat, van poder redimir un camp que tenien empenyorat per 311 masudines iucífies. El fet d'invertir una suma com aquesta, i en cases equipades amb obradors fa pensar que Ènec podria estar relacionat amb la producció o la gestió d'activitats artesanals i manufactureres. L'any 1190, Ènec d'Alfocea i la seva muller Elisabet van comprar unes cases a Tortosa, a la parròquia de Santa Maria, per 78 morabatins lupins d'or al pes, una quantitat molt considerable (DCT: 447). En el límit sud d'aquestes cases figuren unes cases que ja eren del comprador, de ben segur, les que havia adquirit dos anys abans, i així ampliava el seu patrimoni

56. DCT: 159, 203, 385 i 410; DSC: 178; ACA: Gran Priorat, sèrie 1, pergami 34.

57. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista*: doc. 420.

urbà. Anys després, Ènec d'Alfocea signava com a testimoni en dues donacions i una venda de cens.⁵⁸

El 27 de novembre de 1209, Bernat d'Alfocea va vendre a Domènec d'Alfocea unes cases que el seu pare havia comprat a Tortosa, a la parròquia de Santa Maria, per 340 masrudines d'or al pes (DCT: 723); entre els diversos testimonis figuren *bominibus Cesarauguste: Raimundus Gascon, Lupus de Belchit i Martinus de Osca*. Així doncs, Bernat d'Alfocea era fill d'Ènec, i la venda incloïa les cases comprades pel seu pare i les que ja tenia, com es pot comprovar en les afrontacions. Els 239 morabatins esmerçats per Ènec en les dues operacions de compra poden correspondre a les 340 masrudines que n'obté Bernat, ateses les equivalències d'aquestes peces de moneda respecte dels sous. Domènec d'Alfocea, el comprador, ja havia actuat com a testimoni en una permuta d'unes terres a Benifallet efectuada per l'orde del Temple l'any 1200 (CTT: 118). Poc després, Domènec adquiria els drets que sobre aquestes cases conservaven Eloïsa, el seu marit Guillem Bru i la seva filla Ermesenda, per cinc masrudines iucífies d'or al pes; aquest document confirma que Ènec d'Alfocea era el pare de Bernat (DCT: 727). La primera notícia de Domènec d'Alfocea correspon a l'any 1193 quan actua de testimoni en una venda, juntament amb Domènec de Saragossa, una funció que repetirà l'any 1202 en una donació a favor de Santa Maria de Tortosa, mentre que fou escollit marmessor pel seu sogre Arnau d'Arenys en atorgar testament l'any 1205.⁵⁹ Entre 1210 i 1211 Domènec Ot d'Alfocea, també escrit sense el topònim, va actuar de testimoni en la donació dels drets del castell de Lledó (Matarranya) al bisbe i el capítol de Tortosa, en el testimoni de Bernat de Zara, i en un acord entre el bisbe i el capítol amb els homes de Margalef.⁶⁰ No es pot assegurar que Domènec d'Alfocea i Domènec Ot fossin la mateixa persona, però els textos conviden a relacionar-los.

Hi ha notícies d'una *Domina de Calateup* (Calataiud) que té pendent un deute envers Gina, segons fa constar aquesta en el seu testament, l'any 1175 (DCT: 266). Probablement, és la mateixa Sància de *Calataup*, que també estava endeutada amb Bernat de Zara, segons consta en el seu testament, l'any 1180 (DCT: 312). Ignorem les circumstàncies que envolten l'arribada de Sança al Baix Ebre, procedent d'aquesta localitat aragonesa de la riba del Jalón, conquerida per Alfons el Bataller l'any 1120.

4. Antroponímia aragonesa

Com s'ha dit, entre els documents del baix Ebre generats arran de la conquesta hi ha esments d'individus que presenten una antroponímia molt pròpia de l'Aragó i Navarra en aquelles dates, i poc corrent en la catalana: García, Ènec (Enecus, Iñigo), Eiximenis (Exemen) i, amb moltes més reserves, Domènec o Domingo (Dominicus). L'any 1153, García Blasc actuava de testimoni en la ressenyada venda de

58. DCT: 464, 508 i 546.

59. DCT: 484, 617 i 650.

60. DCT: 728, 729 i 750.

Tota a Calvet d'Astorito (DCT: 39). L'any 1177, Garcia Folcher va atorgar testament i va fer llegats a favor de la seu de Tortosa i Santa Maria de l'Aldea, sense esmentar-se directament cap parent (DCT: 277). Garcia Sord, l'any 1187, figura com a posseïdor d'una peça de terra a Bitem, segons consta en un dels límits d'un tros de terra alienat, i l'any següent, rep una altra peça propera de mans del bisbe, a cens de la cinquena part dels fruits, encara que deu anys després la va tornar al bisbe Gombau a canvi de 30 masrudines d'or al pes.⁶¹

Ènec (Enego/us, Íñigo) i Eiximenis (Exemeno/us) són també noms corrents en l'onomàstica aragonesa. Ènec de Larram ha deixat rastre en dos documents relacionats amb la partida de Bercat, a la dreta de l'Ebre, primer com a testimoni d'una donació a cens, l'any 1162, i després com a posseïdor d'una peça de terra que consta en un dels límits d'un immoble alienat, l'any 1183.⁶² Per la seva banda, Eiximenis, casat amb Navarra, era posseïdor d'una vinya a Aldover, segons una afrontació de terres, la qual, total o parcial, va vendre a Santa Maria de Tortosa per 10 sous l'any 1175.⁶³ Un individu amb aquest nom tenia un hort a Xerta (DCT: 249), però no es pot afirmar, aquest únic rastre, que és tractés del mateix.

Un nom també molt comú a l'Aragó era Domènec (Dominico/us, Dominica, Domingo). Domènec Blasc era, gairebé segur, pel cognom, d'origen aragonès. Està documentat a Tortosa entre els anys 1171 i 1177 en actuar de testimoni en sengles transaccions de terres.⁶⁴ També consta que la seva muller (de qui no s'esmenta el nom) i els seus fills van rebre un préstec de sis morabatins; l'any 1199, un dels fills, ja mort el pare, va vendre a Ponç, prior del capítol de la seu de Tortosa, una peça de terra que tenien a Fazalfori per 30 sous jaquesos.⁶⁵ Es fa molt difícil de provar que la resta d'individus que porten per nom Domènec, sigui amb cognom o sense, fossin d'origen aragonès, ja que també formava part de l'onomàstica catalana, malgrat no ser tan comú. Entre els que fan constar el cognom figuren Domènec Pastor, al qual li devia diners un tal Huguzó Llombard (DCT: 298); Dominicus de Toledo actuà de testimoni (DCT: 497), i finalment, Domènec Pallarès, que tenia unes cases al barri de Gènova de Tortosa i actua de testimoni en una venda de terres.⁶⁶ És encara molt més complicat de precisar la procedència dels colons que s'identifiquen com a Domènec sense cognoms. Domènec i la seva muller Ermenssenda van rebre terres a la torre de la Granadella, al terme de Camarles, l'any 1164, fins que la seva filla Cecília les va revendre al bisbe de Tortosa;⁶⁷ l'any 1195, Domènec i la seva esposa Gentil van empenyorar una casa que tenien al barri de l'Alfòndec, a Tortosa, per 6 masrudines, tot i conservar l'usdefruit a canvi d'un cens anual de set sous (DCT: 530); un tal Domènec va comprar una vinya gravada amb un cens per la seu

61. DCT: 413, 423 i 569.

62. DCT: 120 i 353.

63. DCT: 234 i 264.

64. DCT: 219 i 288.

65. DCT: 266 i 587.

66. DCT: 393 i 657.

67. DCT: 140 i 412.

de Tortosa al lloc de Petrola (DCT: 771), i per últim, una tal Dominica consta com a germana de Pereta de Zara, la qual era casada amb Bernat de Zara, aragonesos procedents d'Azara (DCT: 729).

5. Aragonesos d'origen incert

Entre els colons presents a Tortosa i el Baix Ebre s'ha detectat la presència d'individus d'origen incert i fins i tot d'altres procedències geogràfiques, però que han estat localitzats en la documentació aragonesa protagonitzant alienacions d'immobles, en especial, a la vall de l'Ebre. Destaca un tal Druas d'Alanzor o Alanzon, un nom singular i de difícil confusió, segons Lacarra, procedent originàriament d'Alanzor (Departament de l'Orne, Baixa Normandia). Probablement, formava part del destacament normand que, amb Robert Bordet, Rotrou de Perche i altres⁶⁸ va participar activament en la conquesta de Saragossa com a aliat d'Alfons el Bataller. S'hi va instal·lar, i l'abril de 1123, actuava de testimoni en una alienació de cases a Saragossa.⁶⁹ El desembre de 1128, juntament amb Raül de Condom i la seva germana Llorença van vendre a Robert i la seva muller Oria un hort que tenien a Saragossa, al lloc de Gállego, per 20 sous de diners en moneda nova, essent un dels testimonis Guillem d'Alanzon.⁷⁰ Druas devia ser vassall de Robert Bordet, a qui Oleguer, arquebisbe de Tarragona, va infeudar la ciutat i el camp amb l'encàrrec de dirigir-ne la colonització. Robert cercà la col·laboració d'altres normands, i en aquest procés consta un assentament de Druas d'Alanzon prop de la localitat de Constantí, que més tard va vendre.⁷¹ És l'únic amb aquest nom en tota la documentació aragonesa consultada, i únic també en tota la documentació relativa al Baix Ebre. Ben segur, va participar en el setge de Tortosa al costat de Robert, la presència del qual està ben documentada.⁷² L'any 1155, Druas actua diverses vegades de testimoni: en la venda d'un hort a Xerta, en l'acord entre el bisbe Gaufred i els canonges amb Martí Gòlia i Sibil·la per la possessió d'unes terres, i també en una

68. DEFOURNEAUX, *Les français en Espagne*, només esmenta directament els membres de l'alta noblesa i les dignitats eclesiàstiques, i Druas d'Alanzor no figura entre ells. Druas formava part del destacament normand a les ordres d'Alfons el Bataller, com documenta C. LALIENA, «*Larga stipendia et optima praedia*: les nobles francos en Aragon au service d'Alphonse le Bataillieur», *Annales du Midi* 112, 2000, 149-169. L'autor apunta la possibilitat que Druas estés vinculat a Rotrou de Perche, però s'ignora els lligams, i si era un cavaller o un colon dedicat a l'artesanat i al comerç (*id.* pàg. 163).

69. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista*, doc. 91.

70. CANELLAS, *Los Cartularios de San Salvador*, doc. 46; LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista*: 163

71. FONT RIUS, *Cartas de población y franquicias de Cataluña*, vol. II, doc. 393. Sobre la infeudació de l'arquebisbe a Robert Bordet, vg. J. M. FONT RIUS, «Entorn de la restauració cristiana de Tarragona. Esquema de la seva ordenació jurídica inicial», *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya Medieval*, Barcelona, 1985, 93-111.

72. J. ALTURO, *L'Arxiu Antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200*, Barcelona, Fundació Noguera, Barcelona, 1985, 3 vols., doc. 268.

venda de Pere Guillem Aragonès a la casa del Temple de Tortosa.⁷³ Un document de l'any 1162 esmenta una *vall de Druas d'Alanzon*, sense precisar-ne la seva ubicació (DCT: 127), cosa que fan sengles documents posteriors fent constar que era a Aldover.⁷⁴ El fet que totes les mencions del patrimoni de Druas siguin indirectes impedeix de conèixer les circumstàncies de la presa de possessió i la seva posterior evolució, però atesos els antecedents, els tenia com a recompensa per la seva contribució en l'assalt de la ciutat.

Domingo Annaïar i Pere Anagar (el mateix cognom tot i les variants gràfiques) es van relacionar amb la catedral d'Osca entre els anys 1139 i 1148.⁷⁵ Anys després hi ha esments de la presència dels Annaïar o Anaiar a Tortosa. L'any 1162, un hort de Pere Berenguer Annaïar estava situat al nord d'una vinya objecte d'alienació al lloc de Vila-roja, prop de Tortosa (DCT: 124). I quan Pere Esteve va atorgar testament va cedir unes cases que tenia en penyora de Pere Berenguer Anaiar per 12 morabatins (DCT: 282). Amb aquestes informacions no es pot saber quin fou l'origen del patrimoni de Pere Berenguer, que constava de cases i peces rústegues. I també ignorem si tenia cap relació amb Joan Anaiar, les cases del qual afrontaven a llevant d'unes altres cases que es venien a Tortosa, l'any 1211, a la parròquia de Sant Jaume, sobre el forn (DCT: 751). La raresa del cognom convida a relacionar els Annaïar i no es pot descartar un desplaçament des de l'Aragó al baix Ebre en relació amb la conquesta de Tortosa.

També coincideix a l'Aragó i al baix Ebre el cognom Mozaravi, amb les variants Mostaravi, Mortaravi, Mostarau, Moztarau i Mozarav, al·lusiú a mossàrabs.⁷⁶ A Tortosa no hi ha indicis de col·lectius mossàrabs i la seva presència, dubtosa, es redueix a mencions aïllades i indirectes. Sembla que n'hi havia, en canvi, a Osca i Saragossa, sobretot, amb els que va portar Alfons I l'any 1126, procedents de Granada arran de la seva cavalcada a al-Andalus.⁷⁷ Segons J. M. Lacarra, haurien pogut ser quasi 10.000, que haurien arribat «amb les seves famílies i coses», els quals es van afegir als que ja existien i es van instal·lar en diverses localitats, fins i tot a Zori-

73. DSC: 59; DCT: 58; CTT: 3.

74. DCT: 228 i 234.

75. DURAN GUDIOL, *Colección diplomática*, docs. 150 i 183.

76. Sobre l'ús del terme mossàrab (*muzaravi* i altres variants) i el seu significat precís (cristià arabitzat) sense les implicacions de «continuitat» relacionades amb la noció de «reconquesta», vegeu J. TORRÓ, «Cristians d'al Andalus: llengua, política i societat. Una introducció», *Afers* 61, 2008, 573-579.

77. J. M. LACARRA, «La reconquista y repoblación del valle del Ebro», *La reconquista española y la repoblación del país*, Zaragoza, 1951, 39-83, en especial, p. 71 i p. 73, i també «La repoblación de Zaragoza por Alfonso el Batallador», *Estudios de Historia Social de España*, 1, Madrid, 1949, 205-223 (ambdós reeditats en J. M. LACARRA, *-in memoriam- Estudios dedicados a Aragón*, Zaragoza, 1987). També fa referència als mossàrabs aragonesos F. SIMONET, *Historia de los mozárabes de España*, Amsterdam, 1967, 738-744. També en referència als mossàrabs d'Osca, F. BALAGUER, «Notas documentales sobre los mozárabes oscenses», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* II, 1946 (1947), 397-416. També C. LALIENA, «Los sistemas antroponímicos en Aragón durante los siglos XI y XII», *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Santiago de Compostela – Valladolid, 1995, 297-326.

ta, cridats per Alfons VII de Castella. El desplaçament de mossàrabs és un fenomen ben documentat: a l'esmentat s'ha d'afegir al que va tenir lloc vers la meitat del segle XII, quan mossàrabs que fugien d'Andalusia coincidint amb les campanyes militars d'Alfons VII i amb l'arribada dels almohades es van instal·lar a Toledo; els topònims d'origen permeten la seva identificació.⁷⁸ A l'Aragó la condició de mossàrab es fossilitza en el cognom Mozaravi i derivats. Pere Mozaravi va actuar de testimoni en dues vendes d'immobles a l'Aragó, els anys 1142 i 1145,⁷⁹ mentre que Guillem Mozarau o Moztaravi i la seva muller Eulàlia van comprar sengles peces de terra a Osca, la primera per 180 sous l'any 1139, i la segona per 160 sous, el 1151.⁸⁰ No es tracta de casos aïllats. La col·lecció diplomàtica de la catedral d'Osca dona testimoni de 10 individus identificats així.⁸¹ Raonablement, els individus amb aquest cognom podien ser els fills o els néts dels primers, alguns dels quals van emigrar de l'Aragó vers les terres del baix Ebre per esdevenir colons. El model antroponímic dels que porten el cognom «mossàrab» és exactament el mateix a l'Aragó i a la regió de Tortosa. Aquí hi ha traces documentals de cinc individus amb aquest cognom, Pere, Martí, Domènec, Simó i Tomàs, sense que consti cap mena de parentesc, tot i realitzar transferències entre ells. Els quatre primers disposaven de patrimonis considerables. El primer document, datat a les darreries de desembre de 1150, recull la donació que Ramon Berenguer va fer a favor de Pere Albinx Mortaravi d'una *honor* formada per cases, a Tortosa, i peces rústegues de les quals consten els noms dels antics posseïdors andalusins, essent testimonis de l'acte Guillem Ramon de Montcada, Pere de Sentmenat, i Guillem i Ramon de Copons entre altres.⁸² A mitjan 1156, Pere, fill de Pere Albinx Mostaravi, va vendre per 100 morabatins una porció considerable d'aquesta *honor*.⁸³ I encara, poc després, l'agost de 1162, Pere Mostaravi va donar a la comanda del Temple de Tortosa unes cases a la ciutat i la meitat d'un camp que tenia a Andust (CTT: 18). En la venda d'una *honor* a Xerta, l'any 1166, consta que en el límit nord hi havia una vinya que havia estat de Pere Moztarau (CP: 280). En pocs anys, doncs, el patrimoni de Pere, producte de les donacions comtals per haver participat en la conquesta havia estat liquidat a través de sengles vendes.

L'any 1165, Martí Mostarau i la seva muller Maria van vendre a Simó Mostarau i Dominica, una *honor* que tenien al lloc de Funiana per donació comtal i per compra, a canvi de 120 morabatins (DCT: 151). Existeix un testimoni anterior, de l'any 1161, segons el qual Martí tenia una peça de terra a Palomera (DCT: 118),

78. J. P. MOLÉNAT, *Campagnes et monts de Tolède du XII au XV siècle*, Collection de la Casa de Velázquez, Madrid, 1997, en especial, 42-53, i «Tolède fin de XI – début XII siècle. Le probleme de la permanence ou de l'emigration des musulmans», C. Laliena – J. F. Utrilla, *De Toledo a Huesca*, 101-111

79. LACARRA, *Documentos para el estudio de la reconquista*, docs: 315 i 333.

80. DURAN GUDIOL, *Colección Diplomática*, vol. I, docs: 150 i 198.

81. Són Andreu Domènec, Andreu, Bartomeu, Domènec, Esteve, Garcia, Guillem, Guillem Salvador, Miquel i Pere. Vegeu DURAN GUDIOL, *Colección Diplomática*, Índices.

82. ACA: Gran Priorat, còdex 115, fol. 71r^o, doc. 230.

83. ACA: Gran Priorat, carpeta 1-50, pergamí 24.

segons consta en una de les afrontacions d'un camp objecte de transacció. La donació comtal delata una recompensa, segurament per serveis militars relacionats amb el setge de Tortosa. La quantitat de 120 morabatins pagats per l'operació revela la importància del patrimoni alienat. Martí ja no torna a ser esmentat en cap altre document, mentre que Simó devia consolidar les seves possessions amb aquesta adquisició, ja que es documenten altres peces de terra seves a Aldover, com un hort i una vinya.⁸⁴ Una peça de terra de Domènec Mostarau figura en els límits d'un hort objecte de venda a la localitat de Tivenys (DCT: 201). A finals de 1183, el genovès Robert feia una llegat testamentari a favor de Bernat, gendre de Domenicus Moztaravi (CTT: 80). De Tomàs Mostarau, finalment, hi ha un parell de rastres escrits. En primer lloc, figura en un dels límits d'un hort situat a Som (CTT: 84). Més tard, actua com a testimoni en una acta d'empenyorament, l'any 1196 (DCT: 549).

Hi ha poques evidències de colons d'origen navarrès instal·lats a Tortosa. El més rellevant és Guillem Navarra, casat amb Berenguera, que l'any 1173 van rebre de mans del rei Alfons el Cast i Ramon de Montcada les cases que havien estat d'Abincharen, *sarraceno*, a la *villa* (barri) de Remolins, a la ciutat de Tortosa, amb la condició de fer-hi residència (DCT: 245). El segon esment és la venda feta per Eiximenis (Exemen) i la seva muller Navarra d'una peça de terra a Aldover a favor de Teobald, sacristà de Santa Maria de Tortosa, per 10 sous jaquesos (DCT: 264).

Recapitulació

Quan el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, ja aleshores príncep d'Aragó, va prendre la ciutat de Tortosa, l'any 1148, feia 30 anys que Alfons el Bataller, rei d'Aragó, havia conquerit Saragossa i havia portat la frontera del seu reialme al sud de l'Ebre, més enllà de Calataiud (conquerida el 1120). Ramon Berenguer IV va dotar el procés de conquesta d'una nova orientació en prendre per assalt les ciutats andalusines de Tortosa i Lleida. No hi havia precedents entre els comtes de Barcelona i Urgell, a excepció de la conquesta de Balaguer al tombar de l'onzena centúria, però sense la rellevància de les dues capitals taifals. Potser per aquest motiu, Ramon Berenguer IV es va emmirallar en Saragossa a l'hora de gestionar les accions més immediates que se li plantejaven: l'oferiment d'una capitulació per regular el destí dels vençuts i la fórmula per recompensar els cavallers que havien participat en les campanyes. El document de capitulació de Tortosa segueix el mateix model que el de Saragossa (*tales firmamentos quales affirmavi rex Adefonsus cui sit requies ad mauros de Çaragoça*). El repartiment de la porció comtal a Tortosa es va fer, com hem dit, sobre la base de les *honorres*, tal com Alfons el Bataller havia repartit el terme de Saragossa entre la seva host.⁸⁵ Justament, els receptors de les *honorres* comtals es comprometien a residir

84. DCT: 184 i 228.

85. Vg. C. STALLS, *Possessing the land. Aragon's Expansion into Islam's Ebro Frontier under Alfonso the Battler, 1104-1134*, Leiden, Nova York, Colònia, E. J. Brill, 1995, segons el qual, la

a la ciutat i d'aquesta manera es convertien en el punt de partida dels processos de colonització amb l'objectiu de substituir la població andalusina per colons cristians procedents de les regions feudals.

Entre la tropa de Ramon Berenguer IV que assetjà Tortosa hi havia combatents aragonesos o procedents de l'Aragó. Tot i que cap narració ho esmenta de forma explícita, hi ha nombroses evidències entre els centenars de documents consultats. Conquerida la ciutat, alguns dels cavallers aragonesos es van instal·lar a la regió i van contribuir en la colonització i en la construcció de la nova societat feudal. La recerca ha permès reunir entorn d'una cinquantena d'individus procedents de l'Aragó, identificats amb els gentilicis *aragones/ensis*, i amb topònims relatius a les diverses localitats aragoneses d'on procedien. Els que han pogut ser documentats en les dates més immediates a l'any de la conquesta podrien haver format part de l'host. Ho van fer, amb tota seguretat, els que van rebre *honores* en el repartiment de la porció comtal, com Pere Guillem Aragonès, Sança Aragonès i el seu fill Bernat de Pola, Tota i el seu nebot Pere, Arnau de Jaca, Jordà de Pina, Folc i Ot de Saragossa, Zara, Druas d'Alanzon i Pere Albinx Mostaravi. Només Pere Guillem fa constar la seva condició de *miles*, però els antecedents en els llocs d'origen i les característiques de la recepció dels immobles fan pensar que, almenys la major part, eren cavallers. És probable, també, que els que van esdevenir residents haguessin actuat de reclam d'altres compatriotes seus, per raó de parentesc o coneixença. Entre els aragonesos presents a la regió de Tortosa n'hi ha que arribaren de les àrees més septentrionals del regne, Jaca, Benasc, Osca o Montzó, on l'ordre feudal ja estava consolidat. Altres, en canvi, procedien de Saragossa i termes propers, com Alfocea, Pina, Pola i fins i tot de més al sud, com Calataiud, encara en ple procés de repoblació i colonització.

L'atractiu essencial era la guerra i tot el que d'ella se'n derivava: el botí que podien aprofitar a través del saqueig, les recompenses procedents del repartiment o la possibilitat d'organitzar bandes armades per llançar cavalcades i practicar el saqueig, atesa la proximitat de de la presa. Així i tot, podia resultar més rendible vendre els patrimonis rebuts que no pas esperar els resultats d'una gestió directa, sempre a llarg termini i sovint incerts. No era infreqüent que les experiències relatives a l'explotació de les *honores* comtals acabessin en fracàs.⁸⁶ Ot i Gualter de

conquesta no va introduir modificacions estructurals substancials atesa la permanència d'una important població andalusina, el manteniment de les seves estructures agràries i l'escassa potència de la immigració colonial, com planteja també en el seu estudi «The relationship between conquest and settlements on the aragonese frontier of Alfonso I», *Iberia and the Mediterranean world of the Middle Ages (studies in honor of Robert Burns S. J.)*, Leiden, New York, Köln, E. J. Brill, 1995, Vol. I, 216-231. Sobre les *honores* com a procediment del repartiment de la porció reial, C. LALIENA, «Expansión territorial» i «Repartos de tierras», el qual, a diferència de l'anterior, subratlla les transformacions de gran abast que va suposar la conquesta cristiana, com posa en relleu en «Organización social del espacio en tierra de conquista: el entorno de Zaragoza en el siglo XII», *La pervivencia del concepto. Nuevas reflexiones sobre la ordenación social del espacio en la Edad Media*, Zaragoza, Universidad de Zaragoza, 2008, 259-197.

86. A Tortosa, VIRGILI, «Ad detrimentum», 165-167.

Saragossa, Sanç de Pina, Tota, Pere de Saragossa, i Bernat de Pola i Sança, la seva mare, van alienar els béns rebuts relativament aviat, com hem vist. No es pot saber si van retornar a les seves localitats d'origen. El mateix Sanç de Pina, i fins i tot el més destacat dels aragonesos, Pere Guillem, van passar per dificultats econòmiques i es van veure empesos a empenyorar els seus béns per fer front als deutes o retornar els préstecs. La presència de cavallers d'origen no aragonès que ja havien participat en la conquesta de Saragossa i després intervingien a Tortosa, com el cas del normand Druas d'Alanzon, fa encara més visible l'ambició dels conqueridors, pels quals les campanyes eren un mitjà d'accés al botí. Destaca, també, el fet que dones, com Sança de Barbastre, Tota d'Alagon o Sança de Calataiud, es desfessin aviat dels seus patrimonis, inicialment *honores* de concessió comtal. Tot i no constatar enlloc, no es pot descartar que aquestes *honores* haguessin estat atorgades als seus marits, germans o pares en recompensa a la seva participació en el setge i que haguessin resultat morts com a conseqüència de les hostilitats durant la campanya, o poc després. De fet, vídues i orfes constituïen un dels col·lectius més desfavorits i vulnerables entre la societat colonial, la supervivència dels quals depenia tot sovint de la venda de la totalitat o una part dels seus immobles.⁸⁷

Per una altra banda, hi ha un altre grup d'aragonesos, documentat cap a les darreries de la centúria, relacionat amb la possessió de cases i obradors situats en diversos barris de la ciutat de Tortosa, probablement vinculats amb activitats artesanies. Ènec de Saragossa (o d'Alfocea), Domènec d'Alfocea o Joan de Pina són els casos més notables. És justament en aquest moment quan es comencen a documentar traces de l'artesanat i el comerç tortosí que es farà ben visible a la centúria següent, aprofitant la situació de la ciutat, un punt cèntric de les rutes terrestres, marítimes i fluvials, i via de connexió a l'interior per la vall de l'Ebre. D'altres mouen diners en operacions creditícies sense renunciar a altres activitats: atorguen préstecs i reben immobles en penyora, com Bernat de Zara i Bernat de Saragossa. S'observa un nombre significatiu d'alienacions d'immobles entre els propis aragonesos presents al baix Ebre, però en canvi, en les transferències, en la formalització de contractes, o actes davant notari no tenien per costum cercar el testimoniatge de compatriotes seus, o ho feien amb menys freqüència que altres col·lectius, com per exemple, el dels croats anglonormands.⁸⁸

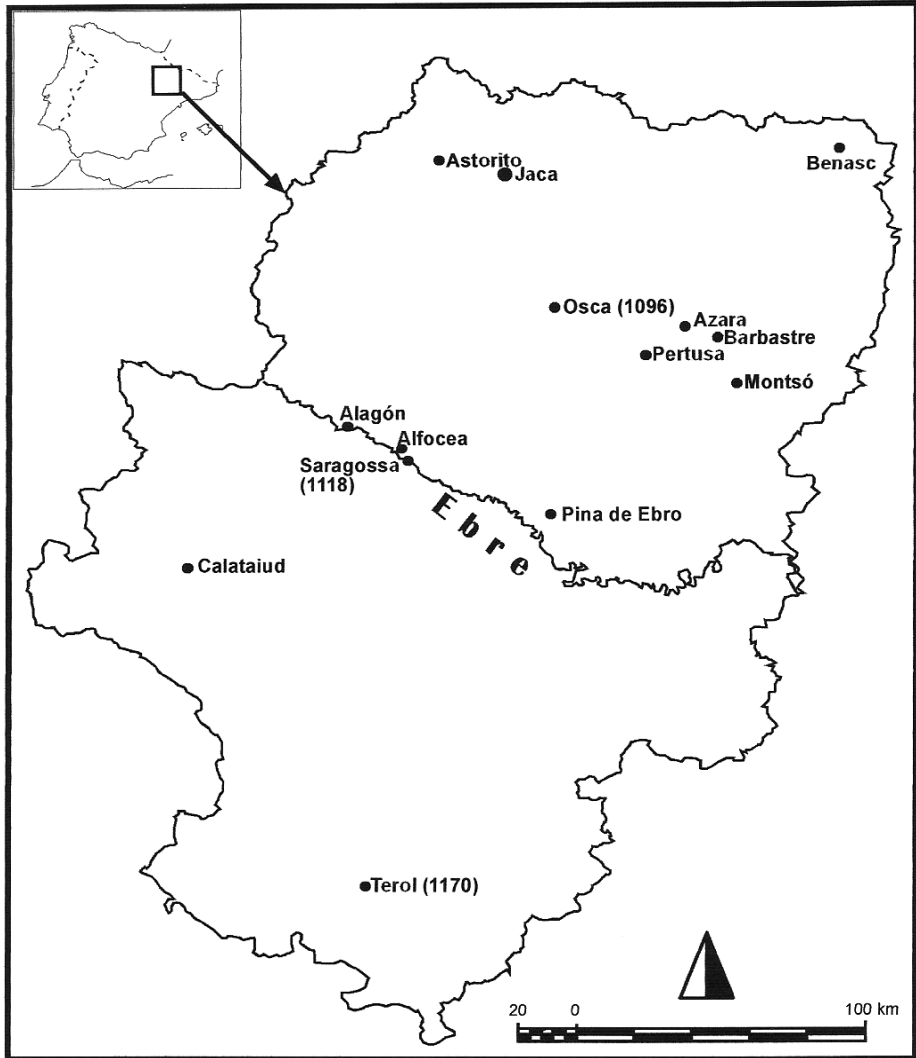
Alguns, com Pere Guillem, Sança i Bernat de Pola, Bertran de Saragossa o Domènec d'Alfocea entre els més destacats, van establir relacions amb les principals senyories i barons de la regió, com amb el propi comte i els seus agents, l'orde del Temple, la catedral de Tortosa, els monestirs de Poblet i Santes Creus, els Montcada, els Castellvell i altres magnats. Bertran de Saragossa, va rebre l'encàrrec de gestionar el patrimoni del monestir de Santes Creus al terme de Tortosa. Cap d'ells, en canvi, l'hem trobat relacionat amb els òrgans de representació de la col·lectivitat tortosina i de l'administració de justícia, com la Cúria i el Consell.

87. Se n'han pogut constatar nombrosos casos a la regió de Tortosa (VIRGILI, «*Ad detrimentum*», 160-162).

88. VIRGILI, «*Angli cum multis aliis alienigenis ...*»

És impossible de dir quina proporció representen els aragonesos documentats respecte al total dels que es vagin poder instal·lar a la regió, ja que només hi ha rastres dels que van tenir alguna relació amb les senyories eclesiàstiques mitjançant la transferència d'immobles. Prova d'això és que entre tots els esmentats, n'hi ha una quinzena dels quals se n'han conservat poques notícies i, encara, sovint, de manera indirecta, en actuar com a testimonis de transaccions o figurar com a posseïdors de terres o cases en els límits dels béns objecte d'alienació. Tanmateix, la seva presència és inequívoca. Les informacions reunides indiquen que la major part dels aragonesos documentats van esdevenir membres de l'oligarquia tortosina o de sectors benestants de la societat urbana, almenys en un principi. En la documentació no hem trobat traces de la presència de pagesos vinguts de l'Aragó. Les escriptures ofereixen poques mostres de com i qui treballava la terra: escasses referències a *exàrics* andalusins i la formalització d'unes poques donacions a cens (els futurs establiments emfitèutics) no fan més que confirmar que la naturalesa d'aquesta documentació no permet visualitzar els autèntics generadors de la renda. En aquest sentit, és probable que la cinquantena d'immigrants aragonesos identificats que van contribuir en la forja de la nova societat colonial al baix Ebre a la segona meitat del segle XII fos només el contingent més visible d'una aportació humana molt més significativa, però impossible de quantificar.

MAPA 1
Localitats d'origen dels aragonesos en el Baix Ebre

MAPA 2
Localitats de destí dels aragonesos en el Baix Ebre

Assentaments al Baix Ebre (s. XII)

